

**This is an electronic reprint of the original article.
This reprint *may differ* from the original in pagination and typographic detail.**

Author(s): Eilola, Jari; Valtonen, Heli

Title: Perheen sääntely modernisoituvassa Suomessa

Year: 2014

Version:

Please cite the original version:

Eilola, J., & Valtonen, H. (2014). Perheen sääntely modernisoituvassa Suomessa. In P. Karonen, & A. Räihä (Eds.), *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen: Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900-1960* (pp. 83-114). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. *Historiallisia tutkimuksia*, 267.

All material supplied via JYX is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

Jari Eilola & Heli Valtonen

Perheen sääntely modernisoituvassa Suomessa

Johdanto

Avioliitto on instituutio, jolla on pyritty hallitsemaan ihmisten välisiä ja yhteiskunnallisia suhteita. Vallankäyttäjinä ovat olleet perinteisesti kirkko ja valtio, jotka ovat liittäneet avioliiton, perheen, parisuhteen ja seksuaalisuuden sääntelyn vahvasti toisiinsa. Modernin murrokseksi kutsuttu, 1800-luvun Euroopassa käynnistynyt sosiaalisten ja taloudellisten muutosten sarja muutti elinolosuhteita ja synnytti aikalaisten piirissä runsaasti keskustelua yhteiskunnallisista oloista ja niiden kehittämistä. Keskustelut ulottuivat koskemaan myös avioliittoa ja perhettä. Yhtäältä tahdottiin kääntää selkä perinteiselle, pysähtyneeksi miellelylle sääty-yhteiskunnalle ja rakentaa ja kehittää perhettä yhteiskuntatieteellisen ja lääketieteellisen tiedon perusteella. Toisaalta kristillisen avioliitto- ja perheinstituution pitkä historiallinen jatkumo teki vanhasta irrottautumisen ongelmalliseksi.³³⁵ Analysoimme tässä artikkelissa, kuinka asiantuntijat ymmärsivät ja määrittelivät perhettä *Oma Maa* -kirjasarjan eri painoksissa. Mitä kirjoittajat pitivät ongelmallisena, ja millaisia ratkaisuja heillä oli tarjottavana?³³⁶

Oma Maa -sarjaan kirjoittaneet asiantuntijat korostivat ydinperheen kotia ja siihen kiinnittyvää modernia kotitaloutta, niitä tutkivaa ja tukevaa kotitaloustiedettä sekä hygieniää ja muita tieteelliseen tietoon perustuvia toimintatapoja jokapäiväisen perhe-elämän järjestämiseksi. Perheestä ja perhe-elämästä tahdottiin tehdä rationaalisesti hallittavissa oleva kokonaisuus, joka tuottaisi turvaa ja hyvät elinolot jäsenilleen. Samalla laskettiin perusta näihin päiviin kantaneelle perhekeskeiselle ajattelulle, jonka mukaan tulevaisuuden yhteiskunta saattoi rakentua vain ja ainoastaan ydinperheiden varaan. Sen mukaisesti niin yksinelävät kuin toisenlaiset perhetyypit olivat poikkeuksia, jotka tuli ohjata oikean mallin suuntaan. *Oman Maan* artikkelit ovat siis perusluonteeltaan kansanvalistustekstejä, mutta ne ovat myös normatiivisia. Ne tarjosivat viranomaisille tietoa ja suosittelivat toimenpiteitä yhteiskunnallisten ongelmien ratkaisemiseksi.

Yhteiskunnalliset rakennemuutokset ydinperheen nousun taustalla – väestönkasvu, teollistuminen, kaupungistuminen ja maallistuminen – lisäsivät sosiaalista turvattomuutta ja synnyttivät joukon aikalaisten ”sosiaalisiksi kysymyksiksi” kutsumia ongelmia. Samanaikainen kansallisen ajattelun voimistuminen ja tiedot ulkomailla, lähinnä Saksassa tapahtuneesta kehityksestä herättivät suomalaisen sivistyneistön tietoisuuden. Oppineisto muutti suhtautumistaan köyhimmän kansanosan asemaan ja tuotti uudenlaisia sosiaalipoliittisen ajattelun tapoja, jotka vaikuttivat myös siihen, miten perhe ymmärrettiin. Toisaalta taustalla olevat rakennemuutokset käynnistivät kaikki sosiaaliset kysymykset läpäisevän keskustelun sukupuolten välisestä suhteesta sekä avioliiton ja perheen arvostuksesta ja merkityksestä kansalaisyhteiskunnan rakentamisessa.³³⁷

Perhettä, sukua ja avioliittoa ei suoranaisesti käsitellä *Omassa Maassa*, mutta perhettä määritellään ennen muuta lapsia ja nuoria sekä naisten asemaa käsittelevissä teksteissä. Ensiksi mainittujen osalta artikkelit koskevat pääasiassa pienten lasten hoitoa ja imetystä sekä huonoissa oloissa kasvavia lapsia ja ongelmanuoria. Naisten oikeudellista asemaa sekä naisasiaa käsitellään kaikissa kolmessa painoksessa. Naisten ja lasten asemaa koskevat tekstit on luettava yhtäältä naisasian ja sitä lähellä olevan poliittisen liikkeen sekä toisaalta sosiaali- ja terveystalouden asiantuntijuuden konteksteissa, olihan niiden kirjoittajina alojensa keskeisiä aikalaistoimijoita kuten Aleksandra Gripenberg tai Arvo Ylppö.

Aikansa yhteiskunnallisista ja poliittisista vaikuttajista Gripenberg ja Tilma Hainari korostivat vuosien 1908 ja 1920 artikkeleissaan naisliikkeen ja naisjärjestöjen merkitystä naisten aseman parantamisessa. Artikkelit edustavat pitkälti naisasian aikalaisanalyyssejä.³³⁸ Historioitsija Anja Halilan vuoden 1962 artikkeli naisen asemasta ja naisasialiikkeestä Suomessa poikkeaa edellisistä siinä, että se on käytännössä analyysi Gripenbergin ja Hainarin sekä heidän aikalaistensa teksteistä. Kun Gripenberg ja Hainari lähinnä esittelivät naisia koskevaa lainsäädäntöä ja sen kehittämistarpeita sekä naisliikkeen saavutuksia ja ohjelmaa, keskittyi Halila käsittelemään ennen muuta naisten aseman ja naisliikkeen sekä naiskasvatuksen historiaa Suomessa 1950-luvulle saakka.³³⁹

Jos naisten asemaa käsitellään kaikissa *Oman Maan* painoksissa erillisessä artikkelissa tai artikkeleissa, sivutaan miesten asemaa ja roolia sukupuolena vain ohimennen. Aikuista miestä pidettiin normina, jota vasten toiseutta verrattiin, mutta jota itseään ei tarvinnut erityisesti määritellä.³⁴⁰ Mies tuleekin selkeimmin määritellyksi jonkun säädyn tai yhteiskuntaryhmän edustajan asemasta ja velvollisuuksista kertovissa teksteissä, kuten papistoa, aateliala ja talonpoikia käsittelevissä artikkeleissa.³⁴¹ Silloin puhutaan käytännössä aina miehestä ja hänen asemastaan ja vastuistaan yhteiskunnan, yhteisön, suvun, kotitalouden ja perheen piirissä, joskin perhettä näissä artikkeleissa käsitellään sangen vähän.

Patriarkaalisen järjestelmän murtumisen vuoksi kysymys perheen jäsenten välisistä oikeussuhteista ajankohtaistui ympäri Eurooppaa. Suomalaiset oikeudelliset kirjoitukset eivät toistaneet eurooppalaista käsitystä aviomiehen oikeudesta vaimon henkilöön (seksuaalisuus, työpanos ja niin edelleen) vaan painottivat henkilöiden sijasta perhetaloutta: perheen sisäisiä varallisuussuhteita ja omaisuutta koskevaa määräsvaltaa pidettiin keskeisinä. Omistus ja taloudellinen itsenäisyys katsottiin vuosisadan vaihteen Suomessa oikeudellisen itsenäisyyden kulmakiviksi, mikä liittyi aikakauden yhteiskunnan agraariin perintöön ja perusrakenteeseen. Sen sijaan sellaiset ihmisoikeusdiskurssin keskeiset lähtökohdat kuin yksityisyyden suoja ja itsemääräämisoikeus vakiintuivat lainsäädännössä ja oikeustieteessä vasta paljon myöhemmin.³⁴²

Artikkelit kuvastavat myös hyvinvointi- ja asiantuntijayhteiskunnan kehittymistä painoksesta toiseen. Perheeseen vaikuttaneiden instituutioiden luonne ymmärrettiin ja esitettiin ajallisesti muuttavana. Kruunun todettiin olleen jo Ruotsin vallan aikana kiinnostunut perheestä, syntyvyydestä ja kurinalaistamisesta. Kontrollitoimenpiteiden

vaikutuksen todettiin kuitenkin jääneen vähäiseksi. *Oman Maan* kirjoittajien mukaan paljon hedelmällisemmäksi toimenpiteeksi osoittautui lääketieteellisen koulutuksen järjestäminen yliopistoihin. Sen avulla maahan saatiin valistus- ja uudistushenkistä lääkärikuntaa, joka puolestaan edesauttoi lääkinnällisten ja lastenhoidollisten olojen kehittämisessä. Kätilökoulutuksen aloittaminen 1700-luvun jälkipuoliskolla oli merkittävä virstanpylväs, joskin koulutettujen kätilöiden määrä kasvoi Suomessa hitaasti.³⁴³

Esimodernille ajalle ulotettu argumentointi oli ensisijassa synnytyksen institutionalisoinnin historiaa. Sen tehtävänä oli esittää kehityskaari, jossa synnytyksessä avustaminen siirtyi omaan kokemukseen nojaavilta naisilta koulutuksen saaneille asiantuntijoille.³⁴⁴ Sitä seurasi synnytystapahtuman itsensä siirtyminen saunan lauteilta laitoksiin, jotka nähtiin omana aikanaan moderneina hoitoyksikköinä ja hyvän hoidon takeena.³⁴⁵ Näin *Oman Maan* kirjoitukset toistivat lääketieteen historiasta tuttua biolääketieteen menestystarinaa ja vahvistivat sen hegemoniaa oikeiden hoitokeinojen ja -toimenpiteiden määrittäjänä. Tässä asetelmassa varhemman ajan maallisen esivallan intressit nähtiin 1800- ja 1900-luvun vaihteen terveysvalistuksen linssien läpi, vaikka samankaltaisuuksia löytyikin: 1700-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa kannettiin huolta väestönkasvun taantumisesta. Siksi huomion kohteeksi otettiin vastasyntyneet lapset ja näiden äidit.³⁴⁶

Historiallinen kuvaus voidaan ymmärtää myös *Oman Maan* artikkeleita yleisemminkin hallitsevana sivistyneistön identiteetin rakentamisena. Sivistys nähtiin yhteiskunnallisen järjestyksen legitimoinnin perustana, joka syrjäyttäisi vanhan säätyajattelun. Toisaalta sivistyksen määrittelyn itselleen ominut eliittiryhmä esitti valistuksen – eli omien käsitysten juurruttamisen rahvaaseen – kansaa yhdistävänä ja sen parasta palvelevana toimintana, jota voitiin oikeuttaa projisoimalla sitä menneisyyteen ja liittämällä se 1700-luvun valistuksen tieteelliseen perintöön. Sen mukaisesti sivistyneistö oli jo vuosisatojen ajan työskennellyt uutterasti kansan parhaaksi. Tämä vahvisti sivistyneistön vaalimaa käsitystä, jonka mukaan kansa ei kyennyt kehittämään itseään eikä erottamaan oikeaa väärästä. Siksi se tarvitsi sivistyneistön ohjaajakseen.³⁴⁷

1800-luvun kuluessa "kansa" oli alkanut saada sivistyneistön määritelmissä keskeisimmän sisältönsä ideaalista, jonka mukaan kansan ydin oli talonpoikainen. Kansa koostui ahkerista, sisukkaista, vaatimattomista sekä kohtaloonsa tyytyvistä uurastajista, suomalaisista talonpojista. Kansan aiheuttamat ongelmat johtuivat puolestaan siitä, että tämä talonpoikainen kansa ei kyennyt ja halunnut aidosti tavoitella sivistystä ja henkisyttä. Ideaalin ulkopuolelle jäivät tilaton väestö sekä teollisuustyöväestö, jossa erityisesti tiivistyivät rahvaaseen liitetyt negatiiviset piirteet: laiskuus, likaisuus, riettaus ja tyhmyys.³⁴⁸ *Oman Maan* kirjoittajatkaan eivät pitäneet kansaa toimijana vaan toimenpiteiden kohteena. Tätä vahvisti kirjoittajien tapa rajata käsittelemänsä "kansa". Sen piiriin eivät kuuluneet talolliset³⁴⁹ vaan teollisuustyöväki, joihin rikkinäiset kodit, aviottomat lapset, siveettömyys ja alkoholismi liitettiin.

Tästä syystä *Oman Maan* artikkeleissa kansasta muodostuva kuva on yksipuolinen ja vääristynyt. Tietoa on kerätty esimerkiksi huostaan otettujen alaikäisten lasten

elinympäristöstä, ja sen avulla selitetään heidän päätymistään yhteiskunnan huollettaviksi. Sen sijaan "normaali lapsi" jäi paljon epämääräisemmäksi.³⁵⁰ Ongelmallisten määrää ei suhteuteta "normaalien" määrään. Normaalin lapsen elinoloja koskevaa tietoa ei esitellä, vaan normaali otetaan annettuna: normaalit lapset olivat eheissä perheissä eikä sellaisissa oltu siveettömiä tai käytetty alkoholia väärin. Normaaliala rakennettiin suhteessa epänormaaliin ja sen vastakohtaksi.

Keskiluokkaisessa perheideologiassa oli perustavanlaatuinen ristiriita. Perhe nähtiin yhtäältä rakkauden ja lämmön työssijana, jota etenkin ylemmistä sosiaaliluokista löytyvien niin sanottujen eheiden perheiden oletettiin edustavan. Näissä perheissä sisäiset ongelmat hoidettiin hiljaa omassa piirissä, ja jos jotain sattui näkymään ulospäin, ulkopuoliset käänsivät katseensa kainosti sivuun. Toisaalta olivat tavalla tai toisella rikkonaiset perheet ja alemmat yhteiskuntaluokat, joiden ongelmia kyllä havainnoitiin, ja heidän omaksi ja kansakunnan parhaaksi niihin myös puututtiin.³⁵¹ Arvo Ylppö oli itse asiassa ainoa *Oman Maan* kirjoittajista, joka edes jollakin tasolla tiedosti tämän kahtiajaon ja piti sitä haitallisena. Hän näet totesi, että kaupungeissa lastenhuollon rajaaminen pelkästään aviottomiin lapsiin jätti avioliitossa syntyneet lapset lähes täysin vaille kaupungin tarjoamaa suojaa.³⁵²

Oman Maan kirjoittajien huomio kiinnittyi tiettyihin yhteiskuntaryhmiin ja näihin liitettyihin sosiaalisiin ongelmiin. Heidän käyttämänsä tieto koski vain ja ainoastaan näitä ongelmia, eikä esimerkiksi alueellisia eroja perherakenteissa noteerattu lainkaan. Tästä syystä ideaalia perhettä koskevat suositukset olivat vain yhdenlaisia.

Aikaisempi pelkästään terveydenhoitoon kohdistuva näkökulma oli 1900-luvun alun sosiaalipolitiikan näkökulmasta liian suppea. J. H. Tunkelon mukaan se oli ollut myös vääristynyt, koska se oli kohdistunut vain yhteiskunnallisen ongelman – esimerkiksi nuorisorikollisuuden – ilmenemiseen ja pyrki poistamaan oireen rangaistuksilla. Sen seurauksena "kunniantunto vain alkoi hävitä, katsantotapa raaistua ja sukupolvi rappeutua".³⁵³ Kriminaalipoliittinen suuntaus tarvitsi Tunkelon mukaan rinnalleen "eettillispsykologisen näkökannan". Se perustui 1800-luvun jälkipuoliskolta lähtien tuotettuun asiantuntemukseen ja tietoon, joka Tunkelon mukaan mahdollisti paitsi perheen uudenlaisen määrittelyn myös siinä ilmenevien ongelmien pysyvän korjaamisen. Eettillispsykologisessa näkökulmassa rankaisu korvattiin ennaltaehkäisyllä, sillä olihan yksilön ja koko kansakunnan etu, jos yhteiskunta voisi taata jäsenilleen mahdollisuuden "kehittyä sen hyödylliseksi jäseneksi saavuttaakseen ihmisarvon mukaisen kehitystason".³⁵⁴

Tunkelo edusti 1900-luvun ensivuosisikymmenillä voimistunutta reformipedagogista näkökulmaa, joka haastoi perinteisen kristillisen ja alamaiskasvatuksen. Suuntaus oli saanut vaikutteita empiristisestä ja psykologisesta lapsitutkimuksesta. Näkemyksen kannattajia luonnehti yksilökeskeisyys ja vallitsevien yhteiskuntaolojen kritiikki. He tuomitsivat myös pakottamisen ja fyysisen kurittamisen vanhanaikaisiksi.³⁵⁵ Ongelmanuorten rankaiseminen ei ollut oikein, koska ongelma ei ollut heissä itsessään vaan heidän välittömässä ympäristössään – siis perheessä. Ennaltaehkäisy tarkoitti sitä, että oli kyettävä vaikuttamaan perheen muodostaviin ihmisiin. Pääkeinona oli niin lapsiin kuin vanhempiin kohdistuva valistus, jolla heidät koetettiin saada sisäistämään

ja toteuttamaan nimenomaan lääketieteellisten asiantuntijoiden oikeiksi määrittelemiä toimintatapoja. Äärimmäisenä keinona oli suojelukasvatus, jolla tarkoitettiin sitä, että yhteiskunta otti lapsen huostaansa voidakseen taata tämän kehityksen maataan hyödyttäväksi kansalaiseksi³⁵⁶. Ennaltaehkäisyyn tehokas toteuttaminen edellytti kuitenkin lainsäädännöllisiä uudistuksia ja lakiin perustuvien sääntelyjärjestelmien luomista.

”Eheä perhe” ja ajan vaatimukset

Asiantuntijatiedon merkitystä perusteltiin suurilla yhteiskunnallisilla ja taloudellisilla muutoksilla:

”Entisajan luonnollinen varttuminen ja melkein vaistomainen itsensä hoitaminen ei enää ole kylliksi; aika, elämä ja toimeentulo vaativat nopeampaa kehitystä, monipuolisempaa valmistusta ja tuntuvaa työntulosta. Elämä on muodostumassa yhä kiivaammaksi taisteluksi olemassaolosta, ja tässä näytävät alaikäiset, heikoimpina ollen, enin kärsivän.”³⁵⁷

Modernisoituvan yhteiskunnan olemassaolon kamppailussa vanhempien vaisto ja hyvä tahto eivät enää riittäneet lasten suojeluun – kuten ajateltiin tapahtuneen aikaisempina vuosisatoina. Asutuksen keskittyminen kaupunkeihin ja teollisuustajamiin oli kaiken ytimessä, ja se poiki joukon muita lasten elämänlaatua ja selviytymistä heikentäviä tekijöitä: työn perässä liikkuminen ja kiinteän asuinpaikan puuttuminen, työn siirtyminen pois kodeista, teollisuustyön rytmi ja pitkät työvuorot, molempien vanhempien työssäkäynti, raskaan työn vastapainona lisääntynyt huvittelu ja yhdistystoiminta sekä ahtaat asuinolot ja asuntopula. Nämä ilmiöt olivat Reguel Löfqvistin ja J. H. Tunkelon mukaan särkeeneet ”eheän perheen” ihanteen – jollainen oli ollut vallitseva menneisyydessä ja jota yleisemmin tavattiin edelleen maaseudulla – ja ne selittivät useimmat ”sosiaaliset kysymykset” vastasyntyneiden korkeasta kuolleisuudesta ja alaikäisten häiriökäyttäytymisestä aina sukupuolitautilien leviämiseen ja alkoholismiin.³⁵⁸

Oman Maan kirjoittajien puheenvuorot liittyivät kiinteästi 1800- ja 1900-luvun vaihteen molemmin puolin käytyyn yhteiskunnalliseen keskusteluun ja niin sanotun konkreettisen sosiaalitutkimuksen nousuun. Kysymys oli erityisesti vanhasuomalaisten ajamasta sosiaalipolitiikasta, joka kohdistui ensin tilattoman väestön kasvuun maaseudulla ja 1890-luvulta lähtien myös työväkeen. Aluksi tutkittiin työväen asuinoloja, sitten työoloja ja palkkoja ja lopuksi työttömyyttä. Valtion rooli työväen olojen kohentamisessa nähtiin tärkeäksi ennen muuta sosiaalisten reformien ja sosiaalisen lainsäädännön muodossa. Sosiaalipoliittisten linjausten ja reformien tueksi kerättiin puolueettomaksi koettua tilastotietoa työväen oloista, ja sen avulla yritettiin vaikuttaa poliittisiin päätöksentekijöihin. Tutkimusten määrällä mitattaessa 1910-luku oli konkreettisen yhteiskuntatutkimuksen aktiivisinta aikaa.³⁵⁹

”Eheän perheen” korostaminen puolestaan ilmentää ristiriitaisia perhettä koskevia diskursseja. Kirjoittajat olivat yksimielisiä siitä, että perhe oli pohjimmiltaan aviopuolisoista ja heidän lapsistaan koostuva ydinperhe. Menneisyydessä ihmisen statusta oli määritellyt säädyn lisäksi hänen asemansa isännän johtamassa hierarkkisessa esimodernissa kotitaloudessa, mutta 1900-luvun alkukymmenille tultaessa tämä staattiseksi mielletty ja kristillisesti perusteltu järjestelmä oli murtunut meneillään olevien yhteiskunnallisten ja sosiaalisten muutosten puristuksessa.³⁶⁰

Sivistyneistöllä ja keskiluokalla oli kuitenkin esimodernin kotitalouden tilalle oma porvarillinen perhemallinsa, jota se levitti ohjelmallisesti myös alempiin yhteiskuntaluokkiin. Sen mukaan kansalaisyhteiskunnan paras toteutui, kun naisen toiminta rajattiin perheen sisälle miehen toimiessa aktiivisesti yhteiskunnassa ja tuodessa leivän pöytään. Työnjako oli pohjimmiltaan uskonnollinen, kuten se oli ollut aikaisemminkin, mutta sai 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa perustelunsa myös miehen ja naisen erilaisesta olemuksesta, jota perusteltiin lääketieteellisesti ja biologisesti.³⁶¹

Porvarillinen ydinperhemalli ei kuitenkaan toteutunut samassa mitassa kuin muualla Euroopassa, sillä työssäkäynnin suhteen naisella ja vaimolla oli Suomessa enemmän liikkumatilaa kuin monessa Keski-Euroopan maassa. Tässä oli osittain kysymys taloudellisen liberalismien vaikutuksesta: perhevarallisuus tahdottiin vapauttaa esimodernista yhteiskunnasta peräisin olevista siteistä. Toisaalta köyhäinhoidon taakka pienentyisi, jos naiset osallistuisivat perheen elatukseen. Vaimoa ei suoraan nimetty elatusvelvolliseksi, mutta asia oli esillä, kun 1870-luvulla keskusteltiin poikien ja tytärten perintöoikeudesta ja kun seuraavalla vuosikymmenellä säädettiin vaimon ansiotulot ja yksityiset varat hänen omaan hallintavaltaansa kuuluviksi. Edelleen naisen oletettiin huolehtivan perheen elättämisestä, mikäli aviomies ei siihen kyennyt. Agraarinen työnjako ei sekään noudattanut tarkkaa sukupuolijakoa. Niinpä maaseudulla ja teollisuuskaupungeissa oli käytännössä runsaasti ”kahden elättäjän” perheitä. Lisäksi naisten merkitys perheen elättäjänä korostui leskistä ja ”juomareiden vaimoista” puhuttaessa.³⁶²

Kysymykset elättäjyydestä ja naisten oikeudesta ansioihinsa olivat keskeinen aihe naisten asemaa käsittelevissä teksteissä. Aleksandra Gripenbergin ja Tilma Hainarin Suomen naisen oikeustilaa koskevissa artikkeleissa *Oma Maa* -teossarjan ensimmäisessä ja toisessa painoksessa kysymys naisten mahdollisuudesta toimia perheensä elättäjänä oli ristiriitainen. Yhtäältä kirjoittajat totesivat asiointilan syytä pohtimatta, että naiset joutuivat hankkimaan perheille elantoa, toisaalta heidän näkemyksensä vuoden 1889 lain käytännön vaikutuksista naimisissa olevien naisten mahdollisuuksiin hallita työansioitaan oli suhteellisen pessimistinen. Gripenberg ja Hainari edustivatkin lainsäätäjiä, joilla oli syytä turhautumiseen: vasta vuoden 1929 avioliittolaissa aviopuolisot todettiin tasavertaisiksi niin elättäjänä kuin lasten kasvattajina. Tässä suhteessa Suomi oli jäljessä muista Pohjoismaista.³⁶³

Gripenberg, Hainari ja myöhemmin Anja Halila *Oma Maa* -sarjan kolmannessa painoksessa nostivat artikkeleissaan esille naisten kasvaneen tarpeen kodin ulkopuoliseen palkkatyöhön ja perheen elannon hankkimiseen³⁶⁴. Gripenberg ja Hainari

pitivät kysymystä pitkälti lakisääteisesti ratkaistavana yhteiskunnallisena kysymyksenä. Gripenberg viittasi vuonna 1910 julkaistussa artikkelissaan sittemmin niin sanottuna agraarisena mallina tunnettuun ilmiöön, jota pidetään suomalaisena 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun erityispiirteenä: "Kun kansamme pääelinkeinona on maanviljelys, jonka sivuelinkeinot – karjanhoito ja maitotalous – antavat suuremmalle osalle naisia työtä, ei naiskysymyksen taloudellinen puoli täällä vielä ole tullut niin polttavaksi kuin suurteollisuusmaissa."³⁶⁵

Tässä Gripenberg oli eri linjoilla kuin Halila puoli vuosisataa myöhemmin. Halilan mielestä teollistumisella oli ollut jo 1800-luvun puolimaissa käännteentekevä merkitys naisten ja perheen aseman muutokselle. Toisaalta hän piti 1860-luvun alun ja 1870-luvun lakiuudistuksia merkittävänä naisten oikeudellisen aseman kehitykselle ja korosti naimattoman naisen täysivaltaisuutta ja miehen naittajaoikeuden poistamista 1863 sekä yhtäläistä perintöoikeutta ja naimaoikeutta 1877. Halilan mukaan nämä uudistukset olivat tärkeitä, koska naimattomalla naisella oli ollut vähän mahdollisuuksia työelämässä ansaita elantonsa. Myös Gripenbergille ja Hainarille samat lait olivat aikanaan olleet merkittäviä uudistuksia, mutta he eivät kytkeneet niitä teollistumiseen.³⁶⁶

Naisten taloudellista asemaa koskevalla lainsäädännöllä oli kiinteä yhteys Suomen talouselämän kehitykseen,³⁶⁷ koska esimerkiksi vuoden 1868 alusta voimaan astunut asetus avioehdosta ja pesäerosta syntyi konkurssisäännön säätämisen sivutuotteena. Vastaavasti esitys miehen ja naisen yhtäläisestä naima- ja perintöoikeudesta, joka tuli asetuksen muodossa voimaan viimein vuonna 1878, ymmärrettiin ennen muuta luokkakysymykseksi, jota talonpoikaissäätö vastusti erityisesti taloudellisin perustein. Vastustus oli suurinta säädyn itäsuomalaisten edustajien piirissä, mitä tutkijat ovat selittäneet ensinnäkin sillä, että Itä-Suomessa sukumaata ei käsitteenä tunnettu vaan omistus perustui pääasiassa työhön, ja toisekseen sillä, että alueella oli paljon kruununtiloja, joita ryhdyttiin ostamaan perinnöksi myöhemmin kuin Länsi-Suomessa.³⁶⁸

Valtiopäivillä keskusteltiin 1880-luvulla naimisissa olevan naisen oikeudesta taloudelliseen itsenäisyyteen talonpoikaissäädyn valtiopäivämies Anders Svedbergin 1882 tekemän anomusehdotuksen pohjalta. Hannele Kurki on tulkinnut asiaa niin, että useimmat talonpoikaissäädyn edustajat vastustivat esitystä, koska katsoivat sen loukkaavan yhtä avioliiton keskeisintä piirrettä, omaisuudenyhteyttä. Omaisuudenyhteyden taustalla oli kristillinen avioliittokäsitys, jonka mukaan avioliitto oli kahden yhdenvertaisen henkilön liitto elämää varten. Samalla vuosikymmenellä tehtiin useita eri anomuksia, jotka koskivat naisen taloudellista itsenäisyyttä. Esimerkiksi laki aviopuolisoiden omaisuus- ja velkasuhteista annettiin 1889. Suomessa, kuten myös Ruotsissa, maaomaisuuteen perustuva perhetalous tuotannollisena yksikkönä oli pitkään vallitseva malli, joka jätti varjoonsa porvarillisen markkinoinhin perustuvan (teollisen) yhteiskunnan, jossa (ydin)perhe oli irtautunut yksityiseksi, sukupuolen mukaan eriytyneeksi alueeksi.³⁶⁹

Talonpoikaissäädyn historiaa valtiopäivillä vuonna 1906 käsitellyt Viljo Hytönen katsoi säädyn vastustuksen kummunneen ennen kaikkea siitä, että anomusehdotuksen

tekijä oli ruotsinkielinen.³⁷⁰ 1900-luvun alun historiankirjoitus liitti vastustuksen kielikysymykseen, kun taas 1980-luvun naishistoria tulkitsi asiaa taloudellisessa kehityksessä. Kurjen mukaan edustajien suhtautuminen riippui kotipaikkakunnan oikeudellisesta käytännöstä ja tilakoosta – pieniä tiloja ei haluttu pirstoa lisää –, ei niinkään suhtautumisesta naisten asemaan ja oikeuksiin. Tähän suuntaan olivat jo Jutikkala ja Hytönen viitanneet omissa tutkimuksissaan pitäessään itäsuomalaisia talonpoikaissäädyn edustajia länsisuomalaisia ”vapaamielisempinä, jopa radikaaleina”.³⁷¹ Kieli yhtäältä nousikin 1800-luvun lopulla niin keskeiseksi poliittiseksi kysymykseksi, että se ajoittain hautasi alleen muita asioita ja pitkitti ja mutkisti niiden käsittelyä. Toisaalta kielipoliittiset kannat ovat hämärtäneet monia ilmiötä koskevia myöhempiä tulkintoja, koska tutkijoilla on ollut tarve ottaa kantaa kielipoliittiseen rajanvetoon.³⁷²

Naisten asiantuntijuus ja yhteiskunnallinen äitiys

Laura Harmajan ja eräiden muiden aktiivisten naisten maailmansotien välisenä aikana ajamalla kotitalouden tieteellistymisellä ja ammatillistumisella edistettiin kotitalouden ja kodinhoidon asiantuntijuutta, tieteellistymistä ja teknologisoitumista.³⁷³ Katri Laine totesi vuonna 1959, että ”kotitalouden vaatima työtaakka ja sen vaikutus yksilöiden hyvinvointiin sekä kodin viihtyisyyteen ovat synnyttäneet yhä laajenevan julkaisutoiminnan kotitalouden alalla”.³⁷⁴ Tuota julkaisutoimintaa Laine harjoitti uutterasti itsekin.³⁷⁵ Kotitaloudesta haluttiin eräänlainen jokanaisen asiantuntijuuden kenttä, jonka piirissä naisen työpanos tuli tärkeäksi ja näkyväksi.³⁷⁶

Asiantuntijuus edellytti koulutusta. Aleksandra Gripenberg ja Tilma Hainari olivat *Oman Maan* kahdessa ensimmäisessä painoksessa korostaneet perhettä ja naisen asemaa koskevan lainsäädännön kehittämisen tarpeellisuutta sekä naisten koulutuksen ja sivistystason kohottamista. Halilakin tähdensi naisten koulutuksen ja kasvatuksen merkitystä, mutta lainsäädännöllisten seikkojen sijaan nosti analyysissään esille yhteiskunnallisen äitiyden teeman sekä naisten kasvatuksen hyväksi äideiksi ja perheenemänniksi, koska ”[t]ämä oli näet se ala, jolla suurin osa naisista aina tulisi toimimaan ja josta käsin tehokkaimmin voitaisiin vaikuttaa nousevaan polveen.”³⁷⁷ Naiskasvatus oli jo 1800-luvulta lähtien nähty yhteiskunnan kannalta keskeiseksi, joskin ristiriitoja sisältäväksi kansalliseksi missioksi³⁷⁸, pyrittiinhän naisten sivistystason kohottamisella vaikuttamaan perheisiin.

Gripenberg ja Hainari eivät suoraan asettuneet sen paremmin snellmanilaisen kodin kasvatuksellista arvoa korostavan kuin cygnaeuslaisen kaikille yhteistä pohjakoulutusta kannattavan sivistyskäsityksen puolelle, mutta he kohottivat yhteiskunnan tukipilariksi sivistyneen ja korkeampaa koulutusta saaneen naisen, jonka tehtävänä oli tarjota ”alkeiskursseja palvelijattarille” ja perustaa ”kouluja työkansan tyttärille”.³⁷⁹ Artikkeleista on koulutuskysymyksessä siten epäsuorasti luettavissa porvarillisen naisasialiikkeen luokkaperustainen aatetausta, ja tässä suhteessa artikkelit kytkeytyvät enemmän snellmanilaiseen poliittisesti konservatiiviseen kuin cygnaeuslaiseen liberaaliin aatetraditioon.³⁸⁰

Gripenbergin arvomaailma rakentui naisliikkeen, fennomanian ja vahvojen kristillisten arvojen varaan. Tilma Hainari edusti aluksi Gripenbergin tavoin sosiaalireformistista Suomalaista puoluetta ja myöhemmin Kokoomuspuoluetta. Alkujaan Hainari suhtautui työväen naisjärjestöihin suopeammin kuin Gripenberg, joka oli syvästi pettynyt työväenliikkeeseen ja sen järjestäytymis- ja radikalisoitumisvaiheessa vuosisadanvaihteessa ja 1900-luvun ensivuosina. Hainarin tavoin monen muun porvaristoon kuuluneen pettymys työväestöön kulminoitui vuosien 1917 ja 1918 seurauksena.³⁸¹ 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun porvarillisen fennomaanisivistyneistön ideologiaan ei itsetietoinen ja omaehtoisesti toimiva työväenluokka soveltunut.

Oman Maan kolmanteen painokseen kirjoittaneen Anja Halilan mukaan niin vähäosaisten auttamisesta kuin kansansivistyksen lisäämisestäkin tuli ajankohtainen kysymys 1850-luvulla. Samaan aikaan havaittiin, että "nainen oli näissä kysymyksissä avainasemassa. Äitiä oli siis valistettava, koska hänellä oli ratkaiseva vaikutus nousevan polven kasvatuksessa." Tämä näkyi Halilan mukaan muun muassa siinä, että Uno Cygnaeuksen kansakouluohjelmassa korostettiin naisten miehiä parempia edellytyksiä lasten varhaiskasvatukseen³⁸². Halila kytki tämän kehityksen teollistumiseen, joka oli alkanut "meilläkin muuttaa yhteiskunnan rakennetta. Koneet ja tehtaat alkoivat suorittaa suuren osan siitä työstä, jonka naiset olivat ennen suorittaneet kodissa. Siten muodostui käyttämätöntä naistyövoimaa, jonka täytyi hakea elatuksensa kodin ulkopuolelta. Taistelu olemassa olosta pakotti naiset vaatimaan uusia työaloja, kouluja ja ammattisivistystä." Gripenberg ja Hainari olivat aiemmin nostaneet esille naisiin kohdistetun työlainsäädännön ja sitä vanhemman ammattikuntalainsäädännön, joilla oli haluttu yhtäältä suojella ja toisaalta rajoittaa ja säädellä naisten työhön osallistumista.³⁸³

Myöhemmässä historiantutkimuksessa Gripenbergin ja Hainarin edustaman porvarillisen naisliikkeen näkemys naisten ansiotyöstä on tulkittu luokkaperustaiseksi: vain tietyt ammatit miellettiin naisille soveliaiksi ja vastaavasti työläisnaisten palkkatyötä arvioitiin kielteisesti.³⁸⁴ Naisten palkkatyön lisääntyminen, erityisesti teollisuuden ja muiden työläisammattien piirissä, loi sivistyneistön naisille uudenlaisen vapaaehtoistoiminnan kentän. Työläiskoteihin oli vietävä valistusta ja sivistystä. Tästä muodostui naisliikkeen sosiaalireformistinen missio. Samalla porvarillisten sivistyneistöpiirien naiset laativat yhteiskunnan sisällä naisten keskinäisen työnjaon, jossa heille itselleen lankesivat yhteiskunnalliset kasvatus- ja hoivatehtävät, erityisesti lasten ja heikkojen kaitseminen ja huolto. Yhteiskunnalliseksi äitiydeksi nimettyyn tehtävään liitettiin naisen (uskonnolliseen) luontoon kytkeytyvä kutsumuksellisuus. Naisen yhteiskunnalliseksi tehtäväksi lankesi tässä ideologiassa ikään kuin luonnostaan vaalia kotia siveyden ja harmonian piirinä, jossa uusi sukupolvi saattoi kasvaa kunnollisiksi kansalaisiksi.³⁸⁵ 1920-luvun alussa naisten asiaksi miellettiin porvarillisissa piireissä yhä koti ja perhe.³⁸⁶

Naisliikkeestä tuli keskeinen osa muotoutuvaa kansalaisyhteiskuntaa ja kansalaisjärjestöjen kenttää. Juuri tästä näkökulmasta tarkasteltuna naisten kasvattaminen ja sivistäminen muodostui tärkeäksi, koska alempien yhteiskunta- ja

sosiaaliluokkien naisten kautta päästiin kiinnittytymään ja pujottautumaan sisälle näiden luokkien koteihin ja perheisiin ja sitä kautta vaikuttamaan niihin. Järjestöjen toiminnassa olikin naisten järjestäytymisen osalta keskeistä säätyläisten ja erityisesti säätyläisnaisten rooli alempien yhteiskuntaluokkien naisten ja perheiden määrittelijöinä.³⁸⁷ Järjestöjen rooli kansansivistystyössä ja kansalaiskasvatuksessa oli tärkeä ja perustui näkemykselle kasvatuksesta ja koulutuksesta ennaltaehkäisevänä toimintana.

Naiskasvatuksen kannalta kotitaloustaitojen oppimista pidettiin porvarillisessa ja keskiluokkaisessa yhteiskuntakäsityksessä osana kaikille naisille kuuluvaa yleissivistystä, koska sillä Katri Laineen sanoin arveltiin olevan suotuisa vaikutus "itsehillintään ja moraalisen luonteen kasvattamiseen"³⁸⁸. Se edellytti niin lastenhoitoon ja kasvattamiseen perehtymistä kuin kodin hygienian edistämistä ja parhaimmillaan peräti ammattimaista otetta perheen ja kotitalouden hoitoon. Perheenemännän ja maatalonemännän tehtävät haluttiin ammatillistaa jo maailmansotien välisenä aikana³⁸⁹, ja alan ammatillinen koulutus laajentui vielä lisää toisen maailmansodan jälkeen, jolloin perustettiin uusia emäntä- ja kotitalouskouluja.³⁹⁰

Kotitalouskoulutuksen lisääntymisen ja kotitalouden ammatillistamisen taustalla oli elinkeinoelämään 1910-luvun alussa saapunut moderni rationalisointi-ideologia, joka yhtäältä tarjosi naisille mahdollisuuden ammatin ja äitiyden yhdistämiseen ja edellytti heiltä koulutusta, sivistystä, itsenäisyyttä sekä itsetietoisuutta. Säästäväisyyttä ja omavaraisuutta korostavan ideologian mukaan näitä ominaisuuksia tarvittiin esimerkiksi kulutuksen ja kulutustarvikkeiden hankinnan säätelyssä sekä kodin talouden suunnittelussa. Toisaalta samaan ideologiaan kuului lähtökohtaisesti ajatus, että naisten tuli valita aloja, joilla tarvitaan perheenäidin ja -emännän työssä vaadittavia taitoja. Naisen oli siis rationaalista valita luontonsa mukaisia ammatteja ja työtehtäviä.³⁹¹ Rationalisointi-ideologia vahvisti 1800-luvulta periytynyttä porvarillista käsitystä sukupuolten olemuksellisesta erilaisuudesta. Ideologian vienti kotitalouden piiriin oli tälle looginen jatke.

Kotitaloudelle annettiin suuri merkitys ympäristönä, jossa yhteiskunnan moraalinen selkäranka kasvatettiin. Naiselle annettiin porvarillisessa ideologiassa vastuu siitä, että perheen arjen ympäristö oli moraalisesti oikealla tavalla kohottava. Kotitalouden avulla oli jo 1800-luvulta lähtien pyritty sääntelemään teollistuvan yhteiskunnan aiheuttamia sosiaalisia ongelmia ja jännitteitä määrittelemällä äitiys ja perheenemännäisyys myös työläisäitien ensisijaiseksi tehtäväksi,³⁹² ja 1950-luvulla kotitaloutta pidettiin edelleen kodin koossapitävänä voimana ja se määriteltiin perhekasvatuksen tueksi.³⁹³

Laki perheen, naisten ja lasten turvana

Turvallisen lapsuuden takaaminen oli tärkeä perheen tehtävä. Tämän vuoksi *Oman Maan* artikkeleissa määriteltiin perhettä implisiittisesti myös lasten avulla. Jos perhe ei pystynyt huolehtimaan lapsistaan, yhteiskunnan – valtion ja kunnan – tuli ottaa lapset hoidettavakseen. Etenkin kahdessa ensimmäisessä painoksessa korostettiin lainsäädännön merkitystä, mikä oli tyypillistä 1900-luvun alun konkreettisen

sosiaalitutkimuksen edustajille. Sosiaaliset reformaatiot haluttiin toteuttaa nimenomaan lainsäädännöllisesti. Laki oli viime kädessä takuu sille, että kaikille huonoina pidettyihin koteihin syntyneille taattiin mahdollisuus kehittyä kunnan kansalaiseksi. Yksityisten hyväntekeväisyyteen perustuvien järjestöjen ei ajateltu saavuttavan samanlaista kattavuutta, vaikka niiden arvo tunnustettiin.³⁹⁴

Suomalaisen lainsäädännön laatu ei kuitenkaan saanut kirjoittajilta kiitosta. Lastensuojelua ja hoitoa koskevaa lainsäädäntöä pidettiin 1900-luvun alussa "sivistysvaltioihin" verrattuna alhaisena. J. H. Tunkelo tosin kohdisti ensimmäisessä painoksessa suuria odotuksia käsittelyyn jätettyyn lakiehdotukseen, mutta nuo lupaukset osoittautuivat 1920-luvulle tultaessa tyhjiksi. Tunkelo selitti lainsäädännön hidasta kehitystä suomalaisiin iskostuneella ajatuksella perheestä intiiminä alueena, johon viranomaisen ei kuulunut puuttua. Hänen mukaansa kysymys oli pohjimmiltaan isän ja isännän vallan vääränlaisesta kunnioituksesta.³⁹⁵

Tunkelon optimismi liittyi lastensuojelulaista ja aviottomien lasten asemaa määrittelevästä laista jätettyihin esityksiin, joiden kohtalona oli hautautua senaattiin yhdessä oppivelvollisuutta ja köyhäinhoidon uudistusta koskevien esitysten kanssa. 1910- ja 1920-luvun taitteessa asetettiin useita komiteoita työstämään lastensuojeluun liittyvää lainsäädäntöä. Ilmapiiriin vaikutti yhtäältä vahva usko lapsiin kansakunnan tulevaisuuden rakentajina, toisaalta sisällissodan jälkeinen pelko uuden kapinasukupolven kasvamisesta. Kristillis-siveellinen ja isänmaallinen kasvatusta nähtiin yhdistäväksi voimaksi. Punaorpojen huollosta oli tullut myös eräänlainen kansanliike. Sen piirissä kehitettiin monia ratkaisuja, jotka tulevina vuosikymmeninä omaksuttiin lastensuojeluun. Eräänä esimerkkinä mainittakoon lastenkodit, joita oli Suomen itsenäistymisen aikoihin parikymmentä mutta 1920-luvulla jo pari sataa. Lastensuojelun kehittäminen oli osa sisällissodan jälkeistä sosiaalipolitiikkaa, jolla rakennettiin uudelleen yhteyttä työväestöön ja haluttiin tehdä siitä solidaarinen vallitsevalle poliittiselle ja sosiaaliselle järjestykselle.³⁹⁶

Taloudelliset ja poliittiset realiteetit muuttivat kuitenkin suhtautumisen päinvastaiseksi 1920-luvun puoliväliin mennessä. Maalaisliiton ja oikeiston piirissä tunnettiin vastenmielisyyttä kuntien ja valtion menoja lisäävää sosiaalipolitiikkaa kohtaan. Myös köyhäinhoidon virkamiehet vastustivat erillisen lastensuojeluhallinnon luomista. Lastensuojelulain kehittämiseen kohdistui painetta eri suunnilta, ja asiasta käytiin vilkasta keskustelua. Keväällä 1925 – samana vuonna kun Tunkelo toi esiin pettymystään *Omassa Maassa* – jätetty lakiehdotus sai lastensuojelun viranomaisten tuomion muun muassa siksi, että vaatimus lastensuojelulautakuntien asiantuntijajäsenistä oli ohitettu. Ehdotuksessa ei käsitelty lainkaan lasten suojelemista haitalliselta ansiotyöltä, ja ennaltaehkäisevää lastensuojelua koskevat määräykset olivat ylimalkaisia.³⁹⁷

Perheen liialliseen yksityisyyteen kohdistunut kritiikki oli kuitenkin tietyssä mielessä oikeutettua. Oikeudellisesti perhe miellettiin pitkään yksityis- ja julkisoikeuden jakoon perustuvasta systematiikasta poikkeavaksi alueeksi, jossa yhdistyi piirteitä kummastakin. Perhe ja yksityisyys nivoutuivat Suomessa pitkään vahvasti toisiinsa, mistä syystä oli vain harvoja – esimerkiksi kasvatuksen ja

terveydenhoidon alaan liittyviä – alueita, joilla viranomaiset puuttuivat perheen sisäiseen elämään. Perheväkivalta sen sijaan ei tullut näkyville oikeusjärjestelmässä. Myöskään yksilöiden vapauden, autonomian ja itsemääräämisoikeuden ei aina katsottu kuuluvan perhesuhteisiin, vaan niiden rajoituksia perusteltiin sukupuolierolla ja perheinstituution suojaamisella myös lainopillisten piirien ulkopuolella.³⁹⁸

Tällaiset näkökulmat ylläpitivät perinteistä perheen patriarkaalista luonnetta. Vanhan järjestelmän kannatus oli vahvinta uskonnollisissa piireissä, jotka kokivat perheinstituution uskonnollisen perustan uhatuksi. Teologien arvovalta oli kuitenkin heikentynyt 1800-luvun viimeisten kymmenten aikana. Heidän tilalleen tuli uudenlaisia perheen asiantuntijoita – etunenässä lääkärit, jotka perustelivat naisten toiminnan rajoittamista perhepiiriin biologisilla päämäärillä ja reproduktion turvaamisella.³⁹⁹

Perhettä koskevassa lainopillisessa kirjallisuudessa ja keskustelussa painopiste oli Suomessa 1800-luvun lopulla perheväkivallan sijaan ennen muuta perheen varallisuutta ja sen hallintaoikeutta koskevissa kysymyksissä, mikä johtui yhteiskunnan agraarista luonteesta ja sosiaalisesta eriytymättömyydestä.⁴⁰⁰ Tämä näkyi myös Gripenbergin ja Hainarin naisten oikeudellista asemaa koskevissa artikkeleissa, joissa kysymykset aviopuolisojen välisistä omaisuus- ja velkasuhteista sekä avioehdosta ja vaimon oikeudesta omaisuuteensa ja ansioihinsa olivat keskeisiä.⁴⁰¹

Oman Maan toisen painoksen ilmestymisaika, 1920-luvun loppu, merkitsi kuitenkin tärkeää muutosajankohtaa. Avioliitosta oli tullut pohjoismaisen hyvinvoinnin rakentamishankkeen ensimmäinen kohde. Lähtöpisteenä on pidetty Ruotsin vuonna 1909 tekemää aloitetta koko Skandinavian kattavasta avioliittolainsäädännöstä. Seuraavan kahdenkymmenen vuoden aikana luotiinkin kaikki Pohjoismaat kattava avioliittomalli. Siinä yhdistyivät käsitykset yksilöiden oikeuksista, sopimusvapaudesta ja yksityisyyden suojasta yhteiskunnallisiin tavoitteisiin ratkaista väestöpoliittisia ja yhteiskunnallisia ongelmia muotoilemalla uudelleen avioliittoa koskevia säädöksiä. Avioeron vapauttamista – jota voidaan Suomen osalta pitää tämän kehityksen loppuhuipentumana – ja aviopuolisoiden taloudellista itsenäisyyttä perusteltiin yksilöllisen omistuksen ja tahdonvallan kunnioittamisena. Avioesteiden lisäämistarvetta taas selitettiin yhteiskunnallisilla, syntyvyyden kasvuun ja väestön terveyden edistämiseen tähtäävillä tavoitteilla. Tasa-arvoisemman avioliiton oletettiin myös tarjoavan paremmat mahdollisuudet naisten työssäkäyntiin ja lisäävän näin myös taloudellista kasvua.⁴⁰²

Tästä huolimatta käsitys perheen yksityisyydestä on säilynyt yllättävän vahvana ja elinvoimaisena maailmansotien ajalta aina 2000-luvulle saakka. Se on ollut vahvimpia esteitä perheessä tapahtuneiden kielteisten asioiden havaitsemiselle ja niihin puuttumiselle. Toisin sanoen perheen säilyttämisen arvot ovat voittaneet esimerkiksi pahoinpitelyn tuomitsemisen arvot.⁴⁰³

Lastensuojelun uudistukset sen sijaan kangertelivat edelleen 1920-luvun jälkipuoliskolla ja 1930-luvulla. Suomi oli astumassa samanaikaisesti lamaan ja oikeistoradikalismien aikaan, jolloin sosiaalipoliittisiin uudistuksiin löytyi vain niukasti halua. Esimerkiksi vuoden 1933 köyhäinhuitolain uudistuksessa pyrittiin kuntien menojen leikkaamiseen. Lastensuojelun tarpeen vähentämiseen taas pyrittiin vuoden

1934 sterilisaatiolaille. Sosiaaliministeriö ryhtyi laatimaan keskittämisperiaatetta noudattavaa uutta huoltosäännöstöä, johon liittyi ehdotus uudesta lastensuojelulaista. Ehdotusta käsiteltäessä päätettiin myös lastenhuoltotoimen itsenäisyydestä. Päätökseksi tuli keskittämisperiaatteen mukaisesti, että lastensuojelu asetettiin huoltolautakuntien alaisuuteen. Huoltolautakuntiin voitiin muodostaa lastensuojeluosastot, ja suurimmat kaupungit voisivat halutessaan anoa lupaa erillisen lastensuojelulautakunnan perustamiseen. Nämä asiat kirjattiin vuoden 1937 lastenhuoltolakiin.⁴⁰⁴

Oman Maan kirjoittajat eivät olleet vielä 1960-luvun alussa ilmestyneessä kolmannessa painoksessaakaan tyytyväisiä suomalaiseen lastensuojelulainsäädäntöön. Edellisellä vuosikymmenellä tapahtunut huoltolakien uudistus ei riittänyt tyydyttämään lastensuojelulainsäädännön uudistamistarvetta. Itse asiassa kehitys oli juuri tällä alalla taantunut sotien välisellä ajalla. Vuoden 1937 jälkeen erillinen lastensuojelulautakunta toimi vain kahdeksassa kaupungissa ja huoltolautakunnan lastensuojeluosasto 23 kunnassa. Sosiaalihuollon hallintouudistuksen (1950) jälkeen lastensuojelulautakunnat löytyivät vain Turusta ja Porista ja kunnalliset lastensuojeluosastotkin kävivät harvinaisiksi. Päinvastaista kehitystä alettiin nähdä vasta 1960-luvun puolivälissä, ja silloinkin lastensuojelukomitean esitys erillisten lautakuntien säilyttämisestä jäi paperille. Uusi varsinainen lastensuojelulaki säädettiin 1980-luvulla.⁴⁰⁵

Asiantuntijoiden ja viranomaisten interventiot perheisiin

Oman Maan kirjoittajat pitivät luonnollisena lähtökohtana, että perhe kantoi vastuun alaikäisen lapsen hyvinvoinnista. "Normaalin perheen" tarjoamaa tukea ja suojaa korostetaan artikkeleissa monella tapaa: "Kuolevaisuus aviottomana syntyneiden lasten parissa on yleensä ainakin kaksi kertaa suurempi kuin siellä, missä perhe-elämän suojaa on varjelemassa pienokaista", kirjoitti Reguel Löfqvist ensimmäisessä painoksessa. Tämä havainto ei kuitenkaan estänyt häntä syyllistämästä naisia vastasyntyneiden korkeasta kuolleisuudesta. Heidän antamansa huono tai väärä hoito – ensisijassa rintaruokinnan laiminlyönti, ummehtunut ja raskas sisäilma sekä puutteellinen hygienia – olivat tärkeimmät syyt.⁴⁰⁶ Sen sijaan varttuneempia lapsia ja nuoria tarkastelevalle J. H. Tunkelolle vastuullinen perhe tarkoitti tässä yhteydessä molempia vanhempia⁴⁰⁷. Olennaista on kuitenkin se, että *Oman Maan* asiantuntijat, kuten suomalainen lääkärikunta yleisemminkin, sanoutuivat irti sosiaalidarwinistisista näkökulmista. Korkea lapsikuolleisuus ei ollut väistämätöntä heikompien karsiutumista vaan puutteellisen hoidon seuraus, joka oli korjattavissa.⁴⁰⁸

Lääkärit olivat yksimielisiä siitä, että rintaruokinnan laiminlyönti tai liian varhainen lopettaminen oli tärkeimpiä pienten lasten korkean kuolleisuuden ylläpitäjiä⁴⁰⁹. Esimerkiksi Arvo Ylppö mainitsi asian jo aivan artikkelinsa alussa ja palasi siihen uudelleen ainakin puolenkymmentä kertaa. Kirjoittajat olivat yksimielisiä rintaruokinnan keskeyttämisen syistä: äitien turhamaisuus, tietämättömyys ja hyväuskoisuus, mutta ennen kaikkea liian aikainen työhön palaaminen synnyttämisen jälkeen.⁴¹⁰

Työn keskellä synnyttäminen oli vallitseva kulttuurinen käytäntö 1900-luvun alun alemmissa yhteiskuntaluokissa, vaikka *Oman Maan* tekstien perusteella tapa rajoittui lähinnä työväenluokkaan. Aikalaiset ajattelivatkin yleisesti, että imeväiskuolleisuus oli nimenomaan työväenluokan ongelma, mikä käsitys ohjasi valistustoimintaa.⁴¹¹ Hilikka Helstin väitöskirjatutkimus kuitenkin osoittaa käytännön olleen yleinen myös maaseudulla.⁴¹²

Osa käytännöistä oli vanhaa perua, osa uutta. Ensin mainittua oli nopean työelämään paluun perusteleminen ahkeruudella ja työteliäisyydellä, joita oli pidetty kunniallisten naisten ominaisuuksina jo esimodernilla ajalla. Tuolloin synnytyksen jälkeinen normaalielämään paluu oli rytmitetty rituaalisesti kirkottamisen⁴¹³ avulla. Maallistuvassa yhteiskunnassa kirkottaminen ensin väheni ja lopulta hävisi ensimmäiseen maailmansotaan mennessä kokonaan. Halu palata työhön mahdollisimman pian perustui myös taloudellisiin realiteetteihin. Siirtyminen karjatalouteen oli lisännyt erityisesti maaseudun pienissä talouksissa naisten työn arvoa. Toisaalta äitiyttä rakennettiin kansanomaisessa kulttuurissa nimenomaan perheenelättäjyytenä.⁴¹⁴

1900-luvun alun varhaiset sosiaalipoliitikot ymmärsivät toimeentulon hankkimisen edellyttävän naisten nopeaa paluuta työhön. Niinpä etenkin kaupungeissa tarjolla oli lastenseimiä ja muita samankaltaisia hoitopaikkoja. Arvo Ylppö kuitenkin kritisoi ennen muuta niin sanottuja maitopisaralaitoksia, koska niiden katsottiin vieroittavan äitejä lasten luonnollisesta imettämisestä.⁴¹⁵ Asiantuntijoiden mukaan oman äidin rinnasta saatu imetty maito oli puhtainta ja lapsen suolistolle sopivinta ravintoa, jota ei voinut korvata.⁴¹⁶

Kotien huonoa yleistä hygieniaa pidettiin toisena tärkeänä korkean lapsikuolleisuuden aiheuttajana.⁴¹⁷ Kotitalousoppi, johon naisten asiantuntemuksen tahdottiin perustuvan, painotti nimenomaan hygienian ja kodinhoitotaitojen kehittämistä. Valistuksen tulokset alkoivat näkyä kotitöiden listan pidentymisenä 1920- ja 1930-luvulla. Naiset siivosivat asuntoja aikaisempaa useammin ja perusteellisemmin, vuodevaatteita vaihdettiin ja pestiin. Lapsikuolleisuus laskikin 1920-luvun alun 97 promillesta 68 promilleen vuoteen 1938 mennessä.⁴¹⁸ Suomen lapsikuolleisuuden sanottiin kuitenkin olevan parikymmentä vuotta jäljessä Ruotsista, mikä pantiin merkille myös *Oman Maan* artikkeleissa. Eroa selitettiin tšekäläisten hoitojärjestelmien kehittymättömyydellä.⁴¹⁹

Asiantuntijoiden huoli lapsikuolleisuudesta perustui 1700-luvulta periytyneeseen käsitykseen, että kansakunnan tulevaisuus ja menestys riippuivat väestönkasvusta. Siksi vastuuta kasvavasta sukupolvesta ei voinut jättää yksin perheille, vaan se kuului myös yhteiskunnalle ja sitä edustaville asiantuntijoille.⁴²⁰ Kun lapsikuolleisuus oli 1920-luvun lopulle tullessa saatu selvästi laskemaan aikaisemmasta⁴²¹, Ylppö ja muut asiantuntijat huolestuivat siitä, että samanaikaisesti syntyvyys lähti laskuun. Kätilöiden vastuulle tuli valvoa ja ohjeistaa äitejä oikeanlaiseen imetykseen ja hygieniaan. Ylppö esitti, että näitä asioita tuli teroittaa kaikille tytöille jo kouluissa, ja tarvittava aika saatiin karsimalla tytöille ”vähemmän tärkeää” matematiikan opetusta.⁴²² Ylppön näkökulma edustaa itsenäisyyden ensikymmenillä vallinnutta käsitystä naisten

koulutustarpeesta ja ennakoi 1930-luvun puolivälissä alkanutta väestöpoliittista keskustelua, jossa vaadittiin äidin ja vastasyntyneen terveyttä edistäviä uudistuksia. Toisaalta äitiä ja vastasyntyntä tarkasteltiin yhtenä kokonaisuutena, mitä sittemmin on pidetty naisen itsenäisen yksilöllisyyden kieltämisenä.⁴²³

Aune Mäkinen-Ollinen tunnusti 1960-luvun alussa aikaisempina vuosikymmeninä tehdyn työn tulokset. Pienten lasten kuolleisuutta oli perinteisesti pidetty merkinä lastenhoidon "ja jossain määrin myös kansanterveyden ja -sivistyksen kehitystasosta. Jos tätä näkemystä pidetään oikeana, Suomi on mennyt aimo askelin eteenpäin vuosisadan vaihteen jälkeen."⁴²⁴ Lainaus viittasi uudenlaiseen sosiaalipoliittiseen näkökulmaan, jossa lasten terveyttä ja hyvinvointia tarkasteltiin ja määriteltiin kokonaisvaltaisemmin. Pelkkä aineellisen hyvinvoinnin lisääntyminen ei enää riittänyt.⁴²⁵

Kansakunnan tulevaisuuden turvaamisen nimissä äitien ja yleisemmin vanhempien virheellinen tieto tai suoranainen tietämättömyys tuli korvata asiantuntijatiedolla, joka perustui kotimaasta ja ulkomailta kerättyyn tilastofaktaan. Vain sen avulla voitiin saavuttaa objektiivinen kokonaiskuva ongelmien laajuudesta ja ennakoida myös tulevaa kehitystä.⁴²⁶ Tällä tavoin kerätyllä tiedolla oli muitakin käyttötapoja. Ensinnäkin se mahdollisti "normaalin" määrittelyn ja ihmisten ja perheiden luokittelun. Toisekseen aineisto auttoi järjestämään uudelleen kansan sosiaalisia suhteita ja elämäntapaa, joten kyse ei ollut yksinomaan terveyden kehittämisestä. Kolmanneksi valistuksella saatiin ihmisten mieliin juurrutettua uudet toimintatavat. Tiedolla pyrittiin vaikuttamaan myös poliittisiin päätöksentekijöihin.⁴²⁷

Arvo Ylppö hahmotteli saksalaiseen esikuvaan pohjautuvaa, suurimpiin kaupunkeihin perustettavien "lastenhuoltoasemien" muodostamaa verkostoa, joissa neuvonta ja lapsista huolehtiminen aloitettaisiin heti syntymän jälkeen. Aseman johdossa olisi lääkäri, mutta varsinaisesta äitien ohjauksesta huolehtisivat koulutetut sairaanhoitajat, sillä kätilöiden asiantuntemukseen Ylppö ei luottanut. Ensisijaisia käyttäjiä olisivat köyhät äidit, joita kannustettaisiin säännöllisiin käynteihin taloudellisin kannustimin. "Oikeanlaisen" lapsenhoidon lisäksi huoltoasemilla opetettaisiin äitejä siisteyteen ja puhtauteen.⁴²⁸ Ylppön malli otettiin ensimmäisenä käyttöön Kenraali Mannerheimin Lastensuojeluliitossa (nyk. Mannerheimin Lastensuojeluliitto). Se aloitti sairaanhoitajien koulutuksen vuonna 1920, avasi ensimmäisen neuvonta- asemansa 1922 ja uudisti koulutusohjelmaansa niin että mukaan liitettiin myös äitiyshuolto, jota kohdennettiin aviottomia lapsia synnyttäneisiin.⁴²⁹

Yksityisten järjestöjen harjoittama ennaltaehkäisevä työ edusti uudenlaista ja vapaamielisempää suhtautumista aviottomiin äiteihin, kun taas viranomaisten ja kirkon asennetta leimasivat edelleen kontrollointi, häpeän korostaminen ja rankaiseminen.⁴³⁰ *Oman Maan* valistajat korostivat olosuhteiden ja käyttäytymisen muuttamista valistuksen ja lasten terveyttä edistävien toimenpiteiden avulla.

Koulutettujen asiantuntijoiden lisäksi perhettä, naisia ja lapsia määrittelivät erilaiset kansalaisjärjestöt ja -yhdistykset, joiden toiminta oli jatkoa sääty-yhteiskunnan hyväntekeväisyystyölle. Suojelukasvatuksesta kirjoittanut J. H. Tunkelo ohitti ne

suhteellisen lyhyesti vuoden 1908 artikkelissaan. Kaksikymmentä vuotta myöhemmin hän eritteli niitä jo tarkemmin. "Rouvasväen yhdistykset" mainittiin "huonohoitoisten lasten" tukemisen uranuurtajina. Saman rintaman edustajina hän mainitsi muun muassa Turvattomien lasten hoitoyhdistyksen, Työtupia köyhille lapsille -yhdistyksen, Lastenhoitoyhdistyksen, Nuorten Miesten ja Naisten Kristilliset Yhdistykset, Valkonauha-yhdistyksen, Kotikasvatusyhdistyksen sekä Kenraali Mannerheimin Lastensuojeluliiton.⁴³¹

Tunkelon muuttunut käsitys kuvasti lastenhuollon kehitystä. Vaikka asiantuntijakirjoittajat korostivat valtion ja kunnan luoman yhtenäisen huoltojärjestelmän ensisijaisuutta, käytännön huoltotyötä organisoitiin alusta alkaen erilaisten yhdistysten ja järjestöjen voimin. Käsitys hyväntekeväisyydestä filantropiana eli itseapuun kannustavana toimintana eli voimakkaana vielä 1800- ja 1900-luvun taitteessa. Sen mukaisesti huollon järjestäminen kuului kansalaisjärjestöille, ei kunnille. Etenkin kaupungeissa järjestöjen toiminta oli laitosvetoista mutta avointa myös uusille toimintatavoille. Ensimmäistä maailmansotaa lähestyttäessä järjestöjen merkitys entisestään kasvoi, kun niitä liitettiin osaksi byrokratisoituvaa, kunnallista lastenhuoltoa. Osa järjestöjen perustamista lastenkodeista ja muista vastaavista laitoksista liitettiin täydentämään kunnan ylläpitämää organisaatiota, jolloin myös niiden rahoituspohja laajeni. Kaupungeissa kasvattikotien olojen tarkastaminen delegoitiin usein Tunkelon mainitsemien järjestöjen kautta rekrytoituneille vapaaehtoisille.⁴³²

Virallisen ja epävirallisen yhteenliittymä merkitsi sitä, että yhdistysten toiminta siirtyi viimeistään maailmansotien välisellä ajalla asiantuntijavallan valvontaan. Koulutetut miehet johtivat toimintaa, ja vähemmän koulutetut naiset tekivät käytännön työn. Osa yhdistysten omaksumista uusista käytänteistä siirtyi kunnallisesti organisoituun huoltotoimintaan. Toisaalta sisällissodan jälkeinen sosiaalisen työn kohdistuminen ensisijassa lapsiin johti yhä useamman naisen siirtymiseen palkalliseen lastenhoitotyöhön, mikä merkitsi myös heidän koulutustasonsa hienoista kohentumista.⁴³³

Toisen maailmansodan jälkeen huoltolakeja⁴³⁴ uudistettiin ja kunnallista huoltotyötä – josta alettiin käyttää nimitystä sosiaalitoimi – laajennettiin ja järjestettiin uudelleen. Taustalla oli sosiaalipolitiikan kehitys, joka valtiollisesti sosiaaliturvan, ja niin sanottu sosiaalivaltio laajentui. Rakenteelliset muutokset – esimerkiksi väestön keskittyminen eteläsuomalaisiin kaupunkeihin, yhteiskunnallisen työnjaon syventyminen ja vanhojen yhteisöjen häviäminen – olivat johtaneet perinteisten, epävirallisten tukiverkostojen heikentymiseen. Niiden tilalle oltiin luomassa ja osin oli jo luotukin virallisia, valtion ja kuntien ylläpitämiä turva- ja kontrollijärjestelmiä. Sosiaalihuollon tehtävät ja sille asetetut vaatimukset olivat muuttuneet, samoin sosiaalisten ongelmien luonne. Tehtäväkentän laajentuminen johti paitsi kasvavaan työvoiman tarpeeseen myös vaatimuksiin ammatillisesta koulutuksesta. Sota-aika oli vahvistanut käsitystä, että kansanterveys- ja huoltotyö olivat naisille sopivia ammatteja, eräänlaista kansallista kodinhoitoa.⁴³⁵

Kun 1900-luvun alkupuolen lastenhuollon asiantuntijat pitivät vanhempia ja perhettä ensisijaisesti vastuullisina lasten hoidosta ja näiden hyvinvoinnista, *Oman Maan* kolmannessa painoksessa heidän rinnalleen nostetaan koulu, vaikka ensisijainen vastuu kuului edelleen perheelle. Lisäksi oli ilmaantunut koko joukko yhteiskunnan järjestämiä neuvonta- ja tukitoimia, joilla perhettä ja koulua autettiin suoriutumaan kasvatustehtävästään. Niiden kirjo ulottui kasvatuseuvoista ja sosiaalilautakuntien toimista leikki- ja harrastustoiminnan organisointiin sekä lainsäädännöllisiin toimiin.⁴³⁶

Ympäristö vai perimä?

Oman Maan kirjoittajien mukaan yhteiskunnalliset ja sosiaaliset muutokset aiheuttivat eheiden perheiden hajoamista. Etenkin kahden vanhimman painoksen kirjoittajat olivat yksimielisiä siitä, että kaupunkiympäristö oli suuri uhka perheen eheydelle ja etenkin lasten hyvinvoinnille.⁴³⁷ Teollisuuskaupungit ja laajaväestöiset taajamat olivat ensimmäisinä alueita, joissa "työväen ongelma" alkoi selvästi näkyä. Niissä myös lastenhuolto sai alkunsa ja kehittyi huomattavasti nopeammin kuin maaseudulla. Perheeseen, kasvatukseen ja kontrolliin vahvasti uskovon sivistyneistön silmissä työväen lapset jäivät liiaksi yksikseen tai – mikä vielä pahempaa – muodostivat kaduilla vetelehtiviä joukkioita.⁴³⁸ Se oli ongelmallista monessa mielessä. Jo lasten joutilaisuuden itsessään koettiin uhkaavan tervettä kehitystä. Lisäksi kasvatuksen asiantuntijat pitivät samanikäisten ryhmää voimakkaana lasten ominaisuuksien muokkaajana. Koska kaupunkiin ajautui kaikenlaista väkeä, kaikki lapsiporukoissa tavatut eivät välttämättä olleet kunnollisia, vaan joukossa saattoi olla kevytmielisten naisten lehtolapsia tai juoppojen lapsia. Heidän vaikutustaan toisiin lapsiin pidettiin turmiollisena. Lehdissä kirjoitettiin jo 1900-luvun alussa sujuvasti huligaaneista.⁴³⁹

J. H. Tunkelon mukaan ympäristötekijät kuten asuinympäristö, perheen sosiaalinen asema ja niin edelleen sekä perintötekijät vaikuttivat yhtä lailla lapsen henkiseen kehitykseen, eikä toista saattanut asettaa toisen edelle. "Alaikäisyyskysymys" – joka kattoi niin korkean lapsikuolleisuuden kuin varttuneempien lasten ja nuorten ongelmakäyttäytymisen – ei ollut pelkästään perheen tai edes suvun sisäinen asia. Se oli ratkaistavissa vain jos se nähtiin yhteydessä muihin yhteiskunnallisiin ongelmiin, esimerkiksi tilattoman väestön oloihin, alkoholinkäyttöön, työkyvyttömyyteen, oppivelvollisuuteen ja aviottomien lasten heikkoon oikeudelliseen asemaan.⁴⁴⁰

Tunkelo edusti kristillistä ja alamaiskasvatusta kritisoivaa psykologista näkökulmaa, jonka mukaan lapsissa ja nuorissa ilmenevä paha ja siveettömyys oli seurausta ympäristön vaikutuksesta eikä suinkaan synnyntäisen pahan luonnon ilmentymää. Sen mukaisesti kasvattajan oli pikemminkin vahvistettava jokaisesta lapsesta ja nuoresta löytyvää hyvää eikä keskittyä pahan itujen kitkentään.⁴⁴¹ Käytännössä vanhempien jatkuvaa valvontatehtävää korostettiin, sillä heidän kuului suojata lapsensa esimerkiksi huonon seuran mukanaan tuomilta pahoilta vaikutteilta.

Tunkelo selvitti, kuinka ympäristön ja sukuperinnön ajateltiin vaikuttavan toisiinsa. Hänen mukaansa "on juuri niissä tapauksissa, joissa alaikäisen harhaanjoutuminen

johtuu hänessä itsessään piilevistä taipumuksista, pohjimmaisena syynä suvun rappeutuminen ja sen yhteydessä oleva psykopaattinen tila". Isän, äidin tai molempien vanhempien "rikollisuus tai muuten siveellisessä suhteessa ala-arvoinen elämä" aiheuttivat lapsissa etenkin sielunelämän ja hermoston toiminnan puutteellisuuksia, jotka ilmenivät normaalista poikkeavana ja epämiellyttävänä käytöksenä. Koska piilevät, perinnölliset tekijät alkoivat muokata ihmisen käytöstä varhaisemmassa ikävaiheessa kuin ympäristö, vaikutti perimä hallitsevasti. Silti Tunkelo myönsi, että yksilökohtaisia ja sukupuoleen perustuvia eroja oli: ympäristö altisti tyttöjä, poikiin vaikuttivat selvemmin piilevät sisäiset ominaisuudet.⁴⁴²

Oman Maan perusteella lapsi oli eräänlainen tyhjä taulu, jota perhe eli vanhemmat muokkasivat. Vanhempien huono elämäntapa vei lasten persoonallisuutta huonoon suuntaan ja vahvasti mahdollisesti jo olemassa olevia piileviä eli perinnöllisiä huonoja ominaisuuksia. Siksi lasta piti tarpeen tullen suojella kodin huonolta vaikutukselta, mikä antoi viranomaisille oikeuden puuttua perheen sisäisiin asioihin. Jos vanhemmat todettiin kyvyttömiksi kasvattamaan lapsia eivätkä yhteiskunnan tukitoimet riittäneet tilanteen korjaamiseen, lapsi voitiin ottaa huostaan ja sijoittaa laitokseen. Periaatteessa kysymys oli samanlaisesta lapsen suojaan ottamisesta kuin kadulla elävien lasten sijoittamisessa työlaitoksiin. Vaikka perhe olikin ensisijainen kasvattaja, myös laitosten katsottiin tarjoavan lapsille ja nuorille hyvät eväät tulevaan aikuiselämään.⁴⁴³ Tässäkin kysymyksessä kertautui usko laitoshoidon erinomaisuuteen ja mahdollisuuksiin korvata koti ja vanhemmilta saatu huolenpito.⁴⁴⁴

Etenkin toisen maailmansodan jälkeen ajatuksena oli, että jokainen lapsi ja nuori oli potentiaalinen rikollinen, jos aikuisten kasvatusta ja kontrolli herpaantuivat. Aune Mäkinen-Ollinen kirjoitti: "Lapsella ja nuorella voi olla taipumusta aikuisten paheisiin, juopotteluun, irtolaismaiseen elämään, lainvastaisiin tekoihin", ja: "Tämä kaikki vaatii huolta, ohjausta ja suojelua ottamalla huomioon nuoren kehitystason. Satoa ei saavuteta kyntämättä eikä kylvämättä. Tuloksia saavutetaan vain työtä tehden."⁴⁴⁵

Kirjoituksen kaukupohjana oli jo vuosisadan vaihteesta periytynyt huoli huligaaneista ja huonon seuran kielteisestä vaikutuksesta, jota terävöitti entisestään sodanaikainen ja rauhaan palaamisen ajan korkea rikollisuus.⁴⁴⁶ Sodan jälkeisiin vuosiin jatkunut huoli nuorisoriikollisuudesta oli yleiseurooppalainen, ei yksinomaan suomalainen ilmiö. Vaikka rikoksiin sortuneet nuoret olivat vähemmistössä, heidän määränsä lisääntymisen katsottiin kertovan yleisemminkin nuorison heikosta tilasta. Syyt olivat ilmeiset: isien poissaolo, harrastustoiminnan lamaantuminen, väestön liikkuvuudesta aiheutuneet lieveilmiöt ja niin edelleen.⁴⁴⁷

Aune Mäkinen-Ollisen mukaan kysymys oli muustakin kuin nuorisoriikollisuudesta:

"Nykyinen nuoriso pyrkii kuitenkin monella tavoin omaa vapauskäsitystään ja erityislaatuisuuttaan korostamalla esiintymään aikuisina ottamatta huomioon aikuisten velvollisuuksia. Se ei pidä vanhoista muodoista ja totunnaistavoista. Sen muodostamat 'sakit' pyrkivät kieltäytymään mukautumasta vanhoihin sääntöihin, jotka ovat yleisen viihtyisyyden vuoksi välttämättömiä. – – Vapaalla nuorisotyöllä on suurena tehtävänä nostaa

nuorison sisäistä ryhtiä, kasvattaa vastuuntuntoisuutta ja herättää yritteliästä henkeä.”⁴⁴⁸

Vaikka nuoria saatettiin tarkastella yksilöinä ja heille annettiin liikkumatilaa, heidän odotettiin edelleen omaksuvan keskeisimmät yhteiskunnassa vallitsevat kristillis-siveelliset normit ja arvot, jollaisia olivat oikeudenmukaisuus, yhteinen hyvä (ja itsensä uhraaminen sen puolesta) sekä ahkeruus. Vielä silmiinpistävämpää on tietynlainen yhtäläisyys vanhemman ”kansaa” koskevan diskurssin kanssa. Nuoriso nähtiin – samaan tapaan kuin kansa aikaisemmin – kehitykseltään keskeneräiseksi. Sellaisten ei sopinut tehdä itsestään numeroa eikä varsinkaan haastaa itseään viisaampia auktoriteetteja.⁴⁴⁹

Nuorison määrittelyminen ongelmaksi voidaan tulkita myös valtahegemonian ylläpitämiseksi.⁴⁵⁰ Nuorten ”sakkiutuminen”, jota käsitteleviä tutkimuksia ilmestyi 1950-luvun alkuvuosista lähtien, toi esiin joitakin kontrollinäkökulmasta huolestuttavia piirteitä. Etenkin poikasakit hakeutuivat aikuisten kontrollin ulkopuolisille alueille. Vaikka asuinpaikka, ikä, sukulaisuus- ja ystävyysuhteet ohjasivat vielä 1940- ja 1950-luvulla sakkien muodostumista, julkisessa keskustelussa nähtiin 1950-luvun lopulla suurimmissa kaupungeissa merkkejä ulkomaalaista alkuperää olevien nuorisokulttuurien, musiikkimakujen ja tyylien vaikutuksesta. Seuraavalla vuosikymmenellä Suomesta kehittyikin moderni yhteiskunta, jossa nuoret rakensivat omaa identiteettiään omina ryhminään. Toisaalta ryhmät palvelivat nuorten välisten sosiaalisten erontekojen välineinä.⁴⁵¹

Lastensuojelussa oli aiemmin tehty periaatteellinen ero lapsen turvattomuuden ja pahantapaisuuden välillä. Ero alkoi hämärtyä 1950-luvulla, kun lasten ja etenkin nuorten ongelmakäyttäytymistä alettiin tarkastella psykologisemmin.⁴⁵² Sopeutumattomuus yhteisiin sääntöihin oli sellaista häiriökäyttäytymistä, jonka kitkemiseen 1950-luvun yhteiskunta *Oman Maan* mukaan tarjosi apuaan ja tukeaan. Äärimmäisenä keinona oli huostaanotto ja sijoittaminen lastenkotiin, jos vanhemmat eivät lapsen kanssa muuten pärjänneet.⁴⁵³ Siinä missä lasta oli aiemmin suojeltu huonolta kodilta ja kelvottomilta vanhemmilta, nyt perhettä suojeltiin ongelmanuorelta.

Perheen sääntelyllä kohti perheen ihannetta

Etenkin *Oman Maan* kahden ensimmäisen painoksen perhettä, lapsia ja naisia käsittelevien artikkelien taustalla olivat suuret yhteiskunnalliset murrokset: sääty-yhteiskunnan murtuminen, teollistuminen ja maallistuminen. Kirjoittajille oli selvää, että maailma oli muuttumassa ja vanha järjestys häviämässä, mutta ei tiedetty, mitä olisi tulossa tilalle. Pohjimmiltaan artikkelit kertovat yrityksistä luoda tilalle uusi järjestelmä, joka turvaisi kirjoittajien edustamien, pääasiassa vanhasuomalaisten sosiaalipolitiikasta kiinnostuneiden ryhmien aseman rakenteilla olleessa kansalaisyhteiskunnassa. Ensimmäisten painosten artikkelit voidaan nähdä keskiluokan tai sivistyneistön oman identiteetin rakentamisena, jossa määriteltiin kansalaisyhteiskunnan perustaksi uusia toiminta- ja ajattelutapoja.

Tästä asiantuntijoiden määrittelemästä tiedosta on puhuttu sivistyksenä ja sen juurruttamisesta kansaan valistuksena. Sivistyneistö tavoitteli kuitenkin konkreettisempiakin elinolojen kohentamiseen tähänneitä sosiaalisia reformeja, joiden avulla pyrittiin omien hegemoniapyrkimysten ohella yhdistämään kansa kokonaisuudeksi. Uudistajille ei silti riittänyt terveyden edistäminen tai rikollisten rankaiseminen, vaan he tavoittelivat laaja-alaisempaa reformia, jonka ytimessä oli se ympäristö, jossa ihmisen verso kasvoi ja voimistui. Lapsen etu nousi keskiöön, koska kansakunnan tulevaisuuden ymmärrettiin riippuvan siitä, kuinka terveitä aikuisia ja kunnollisia kansalaisia lapsista kehittyi. Siksi kasvatusvastuu ei ollut vain vanhempien vaan koko yhteiskunnan vastuulla, mikä merkitsi psykologisemman ja yksilöllisemmän ihmiskuvan nousemista kristillis-siveellisen katsannon rinnalle.

Ympäristön aiheuttamien ongelmien ratkaisemiseksi keskiluokalla oli oma perheideaalinsa. *Oman Maan* artikkelit kertovatkin paljon siitä, mitä tekstien kirjoittajat ja heidän aikalaisensa pitivät perheen ongelmakohtina, ja kuinka he tahtoivat nämä ongelmat ratkaista. Keinovalikoimassa oli niin valistusta kuin mahdollisuus viranomaisten väliintuloon ja lasten huostaanottoon.

Nainen ja tarkemmin sanottuna äiti oli lapsille ja perheelle tärkeä ihminen. Ongelmaksi muodostui, että perheen ja lasten hoitaminen edellytti vaiston sijaan tietoa, jota kansannaisilta *Oman Maan* asiantuntijoiden mukaan usein puuttui. Ratkaisuksi esitettiin kotitalousoppia, jota tuli opettaa naisille aivan pienestä pitäen, jotta he sisäistäisivät "luonnollisen" roolinsa. Äitiys laajeni myös perheen ulkopuolelle niin sanotun yhteiskunnallisen äitiyden muodossa. Pidettiin sopivana, että naisten vapaaehtoistyö suuntautui hoiva- ja hoitoaloille, joille naisten toivottiin koulututtuvan. Artikkeleissa annettiinkin tunnustusta naisjärjestöjen vapaaehtoistyölle esimerkiksi vastasyntyneiden hoidon ja terveyden edistämiseksi, vaikka tehokkainta toiminta olisi kirjoittajien mukaan valtiojohtoisesti.

Oman Maan kirjoittajat korostivat järjestään lainsäädännön tärkeyttä ja valittivat sen kehittymättömyyttä Suomessa, olipa sitten kysymys pienten lasten hoitamisesta, varttuneempien suojelukasvatuksesta tai naisten taloudellisesta itsenäisyydestä. Kyse oli lain ja lainsäädännön ymmärtämisestä: ne olivat keinoja, joiden avulla jokin asia – tässä tapauksessa perhe – voitiin institutionalisoida. Muutokset lainsäädännössä olivat keino toteuttaa sosiaalisia reformeja.

Kirjoittajien mielestä tiettyjen asioiden yhteiskunnallinen muokkaaminen oli perhe-instituution toimivuudelle ja hyvinvoinnille välttämätöntä. Se merkitsi viranomaisten puuttumista perheen sisäiseen elämään, minkä äärimmäisenä muotona oli lapsen huostaanotto. Viranomaisten toiminnan korostamisessa voidaan nähdä merkkejä hyvinvointivaltioajattelusta, jossa julkisen vallan tehtäväksi määriteltiin riittävän hyvinvoinnin ja turvallisuuden takaaminen kansalaisille. *Oman Maan* asiantuntijat tarjosivat kansanvalistuksen ohella tietoa viranomaisten toiminnan perustaksi. Samalla he haastoivat ainakin osittain kirkon yksinoikeutta määrittää ja säännellä perhettä. Artikkelit voidaan nähdä myös asiantuntijavallan manifestaationa.

Käsittelivätpä *Oman Maan* kirjoittajat sitten vastasyntyneiden terveyttä tai varttuneempien lasten ongelmakäytöstä, yhteiskunta tarjosi perheelle tukeaan

laitoshoidon kautta. Kahden ensimmäisen painoksen ilmestyessä terveydenhoito ja lasten suojeluhoito olivat vasta institutionalisoitumassa ja etsivät vakiintuneita toimintamuotoja. Laitokset nähtiin nykyaikaisina ja tehokkaina tapoina auttaa ihmisiä. Tämä tarkoitti sitä, että perheiden itsesäätelyltä vietiin vähitellen pohjaa ja tilalle tarjottiin institutionaalisen vallan muotoja. Kritiikki laitoksia, niiden vallankäyttöä ja pakkohoitoa kohtaan voimistui toisen maailmansodan jälkeen, mutta siitä ei näy merkkejä 1950- ja 1960-luvun taitteessa julkaistussa kolmannessa painoksessa.

Oman Maan kolmessa painoksessa havaittu ajallinen muutos näyttäytyi siirtymänä esimoderniksi määrittävän kotitalouden työnjaon tarkastelusta ydinperheen sääntelyyn. Muutos on tulkittava yhtäältä perheeseen kohdistuvan asiantuntijavallan kasvuna, toisaalta perheen sisällä naisten (äitien ja perheenemäntien) oman asiantuntijuuden kehittämisen korostamisena.

Oman Maan artikkelit kuvastavat 1800-luvun lopulta alkaneiden perhettä koskevien diskurssien ristiriitaisuutta. Yhtäältä oltiin eroamassa esimodernista patriarkalisuudesta ja keskusteltiin modernista yksilöllisyydestä ja tasa-arvosta. Toisaalta haluttiin vahvistaa ja vakinaistaa käsitystä yksityistetyistä perheistä ja siinä vallitsevasta "luonnollisesta" sukupuolierosta, jolla oli niin sosiaalisia kuin oikeudellisia vaikutuksia.

Viitteet

- ³²⁶ Murtorinne 2009, 182–184; Mikko Ketola, Sisällissodan vaikutus kirkkohistoriankirjoitukseen. Teoksessa Huhta (toim.) 2009, 189–190.
- ³²⁷ Ijäs 2012.
- ³²⁸ Murtorinne 2009, 185–186.
- ³²⁹ Kaarlo Kaira, Uskonnonvapaus. Teoksessa OM 1958b, 51.
- ³³⁰ M. Ruuth 1909, 790; Juva 1958a, 162.
- ³³¹ Eino Murtorinne, *Taistelu uskonnonvapaudesta suurlakon jälkeisinä vuosina*. WSOY 1967, 260–261; Mustakallio 1983, 33–48, 470, 473–475; Esko Hartikainen, Kansa vai kaikkivaltias. Teoksessa Haapala et al. (toim.) 2008, 137, 143, 144, 148–153, 158–159; Hannu Mustakallio, Jumalan johtama lakko. Teoksessa Haapala et al. (toim.) 2008, 170–171, 173.
- ³³² Murtorinne 1967, 261–262; Mustakallio 1983, 471–472; Mustakallio 2008, 175; Pertti Haapala, Historian peili. Teoksessa Haapala et al. (toim.) 2008, 403.
- ³³³ M. Ruuth 1909, 783–784.
- ³³⁴ Kaira 1958b, 53.
- ³³⁵ Zygmunt Bauman, *Notkea moderni*. Alkuperäisteos *Liquid Modernity* (1999), suomentanut Jyrki Vainonen. Vastapaino 2002; Anu Pylkkänen, *Vaihtoehto avioliitolle. Seksuaalisuudesta yhteistalouden sääntelyyn*. Vastapaino 2012, 12, 16–18, 27–29; Laura-Kristiina Moilanen & Jari Eilola, Ajan ja paikan muovaamat yhteisöt. Teoksessa Jari Eilola & Laura-Kristiina Moilanen (toim.) *Yhteisöllisyyden perintö. Tutkimuksia yhteisöistä eri vuosisadoilla*. Historiallinen Arkisto 139. SKS 2013, 8–9.
- ³³⁶ Kirjoittajien välinen tehtävänjako on pääsääntöisesti ollut seuraava: johdanto ja loppuluku on kirjoitettu yhdessä. Heli Valtonen on vastannut lähinnä naisia ja kotitaloutta koskevista osioista ja Jari Eilola on kirjoittanut nuoria ja lapsia käsittelevät jaksot.
- ³³⁷ Pirjo Markkola, *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. Historiallisia Tutkimuksia 187. SHS 1994, erit. 22–24, 30–33; Jouko Jaakkola, Sosiaalisen kysymyksen yhteiskunta. Teoksessa Jouko Jaakkola, Panu Pulma, Mirja Satka & Kyösti Urponen, *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisten sosiaalisen turvan historia*. Sosiaaliturvan Keskusliitto 1994, 72; Mirja Satka, Sosiaalinen työ peräänkatsojamiehestä hoivayrittäjäksi. Teoksessa Jaakkola & Pulma & Satka & Urponen 1994, 261; Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 179. SHS 1994, 216–217, 222–224; Arja-Liisa Räisänen, *Onnellisen avioliiton ehdot. Sukupuolijärjestelmän muodostumisprosessi suomalaisissa avioliitto- ja seksuaalivalistusoppaissa 1865–1920*. Bibliotheca Historica 6. SHS 1995, 67–68, 194–195; Visa Heinonen, *Talonpoikainen etiikka ja kulutuksen henki. Kotitalousneuvonnasta kuluttajapolitiikkaan 1900-luvun Suomessa*. Bibliotheca Historica 33. SHS 1998, 35; Koski 2011, 164; Juhani Tähtinen, Moraali ja terveys kansalais- ja koulukasvatuksen polttopisteessä. Teoksessa Heikkinen & Leino-Kaukiainen (toim.) 2011, 186. Artikkelissa on rajattu muun muassa sääty-yhteiskuntaan liittyvät kirjoitukset tarkemman tarkastelun ulkopuolelle, joten artikkeli ei käytännössä ulotu 1800-lukua varhemmille vuosisadoille.
- ³³⁸ Aleksandra Gripenberg, Naisasia Suomessa. Teoksessa OM 1908b; Aleksandra Gripenberg & Tilma Hainari, Naisasia Suomessa. Teoksessa OM 1920.
- ³³⁹ Anja Halila, Naisen asema ja naisasialiike Suomessa. Teoksessa OM 1962a. Anja Halila kirjoitti naisliikkeen historiasta myöhemminkin, katso Elina Katainen, Naishistorian tutkimusta ja opetusta 1970–1980-luvulla. Teoksessa Elina Katainen & Tiina Kinnunen & Eva Packalén & Saara Tuomaala (toim.) *Oma pöytä. Naiset historiakirjoittajina Suomessa*. Historiallisia tutkimuksia 221. SKS 2005, 327.
- ³⁴⁰ Räisänen 1995, 198; Anu Pylkkänen, Perhe yksityisalueena. *Lakimies 7–8/2006*, 1110; Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg, Onko suomalaisella miehellä historiaa? Teoksessa Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*. Tampere: Vastapaino 2014, 8–12.
- ³⁴¹ Esimerkiksi Albin Simolin, Suomen papisto eri aikoina. Teoksessa OM 1910; K. Grotenfelt, Suomen aatelisto keskiajalla ja uuden ajan alkupuolella. Teoksessa OM 1921; K. Lindeqvist, Suomen talonpoikien asema eri aikoina. Teoksessa OM 1923; Eino Jutikkala, Sääty-yhteiskunnan hajoaminen. Teoksessa OM 1958b(a); Eino Jutikkala, Sääty-yhteiskunta Suomessa. Teoksessa OM 1958b(b).
- ³⁴² Pylkkänen 2006, 1105–1106, 1109–1110; Pylkkänen 2012, 13; Karin Melby & Anu Pylkkänen & Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*. Centrum för Danmarksstudier 11. Makadam Förlag 2006, 50. Sama korostus ilmeni myös muilla aloilla, esimerkiksi Pertti Karkama, *Järkevä rakkaus. J. V. Snellman kertojana*. Suomi 132. SKS 1985, 42; Räisänen 1995, 197–198.
- ³⁴³ Reguel Löfqvist, Pienten lasten hoidosta. Teoksessa OM 1910, 644; G. Heinricius, Lapsenpäästölaitokset ja kättilölaitos. Teoksessa OM 1907, 574–576; S. E. Wichmann, Synnytyssoppi,

synnytyslaitokset ja kättilölaitos. Teoksessa OM 1920, 851–854; S. Parviainen, Suomen synnytyslaitokset. Teoksessa OM 1960b, 82–86.

³⁴⁴ Kirsi Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*. WSOY 2012.

³⁴⁵ Sittemmin laitoksia on kritisoitu kontrollin ja biovallan välineinä. Tästä näkökulmasta esimerkiksi Maria Lähteenmäki, Taudin merkitsemä pohjoinen perhe. Tuberkuloosin ehkäisy rahvaan elämäntavan muokkaajana. Teoksessa Riitta Oittinen & Marjatta Rahikainen (toim.) *Keulakuvia ja peränpitäjiä. Vanhan ja uuden yhteiskunnan rajalla*. SKS 2000, 156–158; Maarit Henttonen, *Kansakunnan parhaaksi. Suomalaiset naisten- ja lastensairaalat 1920–1940-luvulla*. Historiallisia Tutkimuksia 247. SKS 2009.

³⁴⁶ Oiva Turpeinen, Lastensuojelu ja väestökehitys. Teoksessa Panu Pulma & Oiva Turpeinen, *Suomen lastensuojelun historia*. Lastensuojelun Keskusliitto 1987, 388.

³⁴⁷ Kansanvalistus olikin mahdollista määritellä tieteellistä koulutusta saamattomien sivistämiseksi. Tieteellisen koulutuksen esiasteena taas pidettiin laudatur-arvosanaa. Koski 2011, 160–165, 172–175. Katso myös Risto Alapuro & Matti Alestalo, Konkreettinen sosiaalitutkimus. Teoksessa Risto Alapuro, Matti Alestalo & Elina Haavio-Mannila (toim.) *Suomalaisen sosiologian juuret*. WSOY 1973, 106–107; Ilkka Liikanen, *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestyksen läpimurto ja suomalaisen puolueen synty*. Historiallisia toimituksia 191. SHS 1995, 172; Tähtinen 2011, 184–185, 192–193.

³⁴⁸ Koski 2011, 161–164; Apo 1998, 102–105; Molarius 1998, 95–111; Matti Peltonen, Omakuvamme murroskohdat. Maisema ja kieli suomalaisuusikäytysten perusaineiksina. Teoksessa Alasuutari & Ruuska (toim.) 1998, 24–25; Uimonen 1999, 152.

³⁴⁹ Uimonen 1999, 182–183; Koski 2011, 161–165.

³⁵⁰ Sirkka Ahonen, Kasvatustiede. Teoksessa Päiviö Tommila (toim.), *Suomen tieteen historia 2: Humanistiset ja yhteiskuntatieteet*. Helsinki: WSOY 2000, 413.

³⁵¹ Esimerkiksi Markkola 1994, 207; Hannele Forsberg, Havaita, nimetä, uudelleen määrittää, vaieta – lapsia koskevan kotiväkivallan kategorisointia. Teoksessa Ulla Aatsinki & Johanna Valenius (toim.) *Ruumiita ja mustelmia. Näkökulmia väkivallan historiaan*. Väki voimakas 17. THPTS 2004, 77–79.

³⁵² Arvo Ylppö, Lastenhuolto, lastenhoito ja lastentaudit. Teoksessa OM 1921, 350.

³⁵³ J. H. Tunkelo, Suojelukasvatuksesta. Teoksessa OM 1911, 631.

³⁵⁴ Tunkelo 1911, 631.

³⁵⁵ Pulma 1987, 107–108; Ahonen 2000, 403–405; Tähtinen 2011, 196–198.

³⁵⁶ Suojelukasvatuksen määritelmä Tunkelo 1911, 631; Turpeinen 1987, 107–109; Janne Haikari, *Latu auki elämään. Sippolan koulukodin historia 1909–2009*. Sippolan koulukoti 2009, 18–19.

³⁵⁷ Tunkelo 1911, 630.

³⁵⁸ Löfqvist 1910, 641; Tunkelo 1911, 632; J. H. Tunkelo, Lasten ja nuorten suojelu. OM 1925, 918–919.

³⁵⁹ Alapuro & Alestalo 1973, 85–87, 89, 101–105, 107–109; Liikanen 1995, 170–172, 194–200, 211–219, 328–330; Koski 2011, 165, 169–170; Tähtinen 2011, 189–190, 201–202.

³⁶⁰ Räisänen 1995, 34–39; Myös Piia Einonen & Petri Karonen (toim.) *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Historiallinen Arkisto 116. SKS 2002.

³⁶¹ Karkama 1985, 42–44, 49, 94, 98–100, 102; Mervi Kaarninen, Ei ammattia vaan perhettä varten. Työläistyttöjen koulutus 1920-luvun Tampereella. Teoksessa Leena Laine & Pirjo Markkola (toim.) *Tuntematon työläisnainen*. Vastapaino 1989, 89–90; Mervi Kaarninen, *Punaorvot 1918*. Minerva 2008, 146–147; Häggman 1994, 218–220, 222; Räisänen 1995, 136–148, 196–200; Uimonen 1999, 65–68; Pylkkänen 2006, 1111; Koski 2011, 166; Heinonen 1998, 35–37.

³⁶² Kaarninen 1989, 93–95; Pirjo Markkola, Maaseudun työläisvaimot. Teoksessa Laine & Markkola (toim.) 1989, 55–56; Markkola 1994, 207–208; Kaarina Vattula, Lähtöviivallako? Naisten ammatissatoimivuudesta, tilastoista ja kotitaloudesta. Teoksessa Laine & Markkola (toim.) 1989, 15, 24–27, 31; Kyösti Urponen, Huoltoyhteiskunnasta hyvinvointivaltioon. Teoksessa Jaakkola & Pulma & Satka & Urponen 1994, 188; Heinonen 1998, 35–39; Kirsi Sirén, *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*. Bibliotheca Historica 38. SHS 1999, 103–104; Elina Waris, *Yksissä leivissä. Ruokolahtelainen perhelaitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850*. Bibliotheca Historica 48. SHS 1999, 107–110, 180–182; Pylkkänen 2006, 1110, 1112.

³⁶³ Aleksandra Gripenberg, Suomen naisen oikeustila. Teoksessa OM 1910, 168; Aleksandra Gripenberg ja Tilma Hainari, Suomen naisen oikeudellinen asema. Teoksessa OM 1923, 875; A. Hannikainen, Lainsäädäntö ja oikeuslaitos itsenäisyyden aikana. Teoksessa OM 1960a, 334; David Bradley, Family Laws and Welfare States. Teoksessa Kari Melby & Anu Pylkkänen & Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg (toim.) *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*. Nord 2000:27. Nordic Council of Ministers 2000, 42; Melby & Pylkkänen & Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006.

³⁶⁴ Gripenberg 1908b; Gripenberg 1910; Gripenberg & Hainari 1923; Halila 1962a. Naisten työtä käsitellään eniten vuosien 1910 ja 1922 kotiteollisuutta käsittelevissä artikkeleissa sekä vuoden 1958 talonpoikaista yhteisöä sekä maatilan töitä käsittelevissä artikkeleissa. Näihin artikkeleihin voidaan laskea kuuluvan myös Katri Laineen artikkeli, jossa käsitellään perheen sisäistä työnjakoa nimenomaan perheenemännän näkökulmasta. Edelleen aihetta sivutaan kaupungistumista ja kaupunkiyhteiskuntaa käsittelevissä artikkeleissa. Lauri Mäkinen, Kotiteollisuutemme kansantaloudellinen ja yhteiskunnallinen merkitys. Teoksessa OM 1910; Lauri Kuoppamäki, Kotiteollisuutemme merkitys. Teoksessa OM 1922; Eino Jutikkala, Entisajan talonpoikauskylä. Teoksessa OM 1958a; Sampo Suomela, Maanviljelijän vuotuiset työt. Teoksessa OM 1958b; Katri Laine, Kotitalous. Teoksessa OM 1959a; Jouko Siipi, Suomalainen kaupunkiyhteiskunta. Teoksessa OM 1962a.

³⁶⁵ Gripenberg 1908b, 376.

³⁶⁶ Gripenberg 1910, 157–159; Gripenberg & Hainari 1923, 861–862; Halila 1962a, 75.

³⁶⁷ Samaa pätee muihinkin Pohjoismaihin. Melby & Pylkkänen & Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006, 52.

³⁶⁸ Hannele Kurki, Naiset ja omaisuus: varallisuus oikeudelliset uudistukset Suomen säätyvaltiopäivillä 1800-luvulla. Teoksessa Eeva Kastemaa et al. (toim.) *Tulen kesyttäjät. Suomalaista naistutkimusta. Helsingin Akateemisten Naisten 60-vuotisjuhlakirja*. WSOY 1987, 114–115, 117–119; Eino Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*. 2. uudistettu ja lisätty painos. SKS 1958c, 299–301; Räisänen 1995, 39–42; Koski 2011, 169.

³⁶⁹ Kurki 1987, 119–121; Melby & Pylkkänen & Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006; Pylkkänen 2006, 1110; kristillisestä avioliittokäsityksestä Räisänen 1995, 85–108.

³⁷⁰ Viljo Hytönen, *Talonpoikaissäädyn historia Suomen valtiopäivillä 1809–1906*. I osa. Tietosanakirja-Osakeyhtiö 1923, 132.

³⁷¹ Jutikkala 1958c, 405; myös Hytönen 1923.

³⁷² Historiankirjoituksen historiassa on käsitelty tätä kysymystä Tommila 1989; Ahtiainen & Tervonen 1996.

³⁷³ Anne Ollila, *Suomen kotien päivä valkenee... Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939*. Historiallisia Tutkimuksia 173. SHS 1993, 106–111; Mervi Kaarninen, *Nykyajan tytöt. Koulutus, luokka ja sukupuoli 1920- ja 1930-luvun Suomessa*. Bibliotheca Historica 5. SHS 1995, 73–84; Heinonen 1998, 30–31; Leena Löyttyniemi, Harmaja, Laura (1881–1954). *Kansallisbiografia* <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/8346/> (20.9.2013).

³⁷⁴ Laine 1959a, 291.

³⁷⁵ Laine julkaisi muun muassa teokset *Kotitalouskoulujen alkuvaiheita Suomessa 1850–1900* (1931), sekä *Kotitalouteni: Oppikirja kansakouluille* (1927), josta otettiin 11 painosta ja joka käännettiin myös ruotsiksi (1931). Lisäksi hän oli julkaissut artikkeleja, kuten maataloudellista kotitalousopetusta käsittelevän artikkelin *Kotitalous*-lehdessä vuonna 1955.

³⁷⁶ Tiina Kinnunen, Kotitalouden ja kotiteollisuuden historian tutkija ja järjestöaktiivi Katri Laine. Teoksessa Katainen & Kinnunen & Packalén & Tuomaala (toim.) 2005, 244.

³⁷⁷ Halila 1962a, 83; Gripenberg 1908b ja 1910; Gripenberg & Hainari 1920 ja 1923.

³⁷⁸ Sisko Wilkama, *Naissivistuksen periaatteiden kehitys Suomessa 1840–1880-luvulla. Pedagogis-aatehistoriallinen tutkimus*. Historiallisia tutkimuksia 23. SHS 1938; Liisa Ketonen, *Suomen tyttöoppikoulut itsenäisyyden aikana peruskoulujärjestelmään siirtymisen asti*. Tutkimuksia 85. Helsingin yliopiston kasvatustieteen laitos 1977; Kaarninen 1995; Mervi Kaarninen & Pekka Kaarninen, *Sivistyksen portti. Ylioppilastutkinnon historia*. Otava 2002; Jari Salminen, *Alamainen sivistysprojekti, tasa-arvo ja edistys. Suomen yksityisten oppikoulujen rakenteellinen kehitys 1872–1920*. Tutkimuksia 237. Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos 2002; Koski 2011, 166–168.

³⁷⁹ Gripenberg & Hainari 1920, 308, 312.

³⁸⁰ Mikko Lahtinen, *Snellmanin Suomi*. Vastapaino 2006, 152–153; Marja Jalava, Kansanopetuksen suuri murros ja 1860-luvun väittely kansakoulusta. Teoksessa Heikkinen & Leino-Kaukiainen (toim.) 2011, 77–85.

³⁸¹ Tiina Kinnunen, Historia ”herätyksenä naisasian suurempaan harrastukseen”. Alexandra Gripenberg Suomen naisten menneisyyden tulkkina. Teoksessa Jalava & Kinnunen & Sulkunen (toim.) 2013, 213; Vesa Vares, *Kokoomusnaisten matka kodista kabinettiin. Kokoomuksen naisten liiton ja Suomalaisen puolueen naisjärjestöjen liiton historia 1906–1983*. Kokoomuksen naisten liitto 2009, 65–73.

³⁸² Myös Mervi Kaarnisen artikkeli tässä teoksessa.

³⁸³ Gripenberg 1910, 159; Gripenberg & Hainari 1923, 865; Pekka Haatanen, Elämän varjopuolelle joutuneiden parissa. Sosiaaliministeriö 1917–1939. Teoksessa Pekka Haatanen ja Kyösti Suonoja,

Suuriruhtinaskunnasta hyvinvointivaltioon. Sosiaali- ja terveysministeriö 75 vuotta. Sosiaali- ja terveysministeriö, VAPK-kustannus 1992, 217–218.

³⁸⁴ Esimerkiksi Vattula 1989, 13; Maria Lähteenmäki, *Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–1930-luvun Suomessa.* Bibliotheca Historica 2. SHS 1995, 25, 29.

³⁸⁵ Johanna Annola, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija. Köyhäintalojen johtajattaret ja yhteiskunnallinen äitiys 1880–1918.* Bibliotheca Historica 131. SKS 2011, 15–17; naisten uskonnollisesta kutsumuksesta Pirjo Markkola, *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 888. SKS 2002; Koski 2011, 166, 168.

³⁸⁶ Tähän liittyen naisliikkeen missioon sisältyi myös naissivistyksen ja naiskasvatuksen edistäminen. Vares 2009, 93.

³⁸⁷ Irma Sulkunen, *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin.* Historiallisia tutkimuksia 134. SHS 1986; Henrik Stenius, *Frivilligt jämligt samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 545. SLS 1987; Liikanen 1995; Räisänen 1995, 46–47; Heinonen 1998, 65–68, 378.

³⁸⁸ Laine 1959a, 292.

³⁸⁹ Ollila 1993, 112–113.

³⁹⁰ Mailis Korkiakangas, *Lönnotista Laureaan. Kotitalousalan ammattikasvatus vuosina 1890–2000.* Acta Universitatis Tamperensis 1855. Tampere University Press 2013, 138–142.

³⁹¹ Heinonen 1998, 40–44, 92–107, 379; Pauli Kettunen, *Kansallinen työ. Suomalaisen suorituskyvyn vaalimisesta.* Yliopistopaino 2001, 43, 48–49.

³⁹² Markkola 1994, 174; Kaarninen 1995, 72; Räisänen 1995, 42–44, 114, 114–116; Ilpo Helén, *Kainous ja kylmyys. Naisellisen nautinnon ongelma.* Teoksessa Timo Joutsivuo & Heikki Mikkeli (toim.) *Terveyden lähteillä. Länsimaisten terveyskäsitysten kulttuurihistoriaa.* Historiallinen Arkisto 106. SHS 1995, 362–363, 366–368; Kinnunen 2005, 244; Melby & Pylkkänen & Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006, 55; Koski 2011, 166.

³⁹³ Laine 1959a, 286; Ollila 1993, 129–136; Perhekasvatuksen osuudesta esimerkiksi Elias Lönnotin Emännyskoulun opetusohjelmassa Korkiakangas 2013, 71.

³⁹⁴ Tunkelo 1911 635–638; Tunkelo 1925, 927–929; Ylppö 1921, 354–35; Alapuro & Alestalo 1973, 87.

³⁹⁵ Tunkelo 1925, 915–916, 926–927.

³⁹⁶ Alapuro & Alestalo 1973, 110–111; Panu Pulma, *Kerjuuluvasta perhekuntoutukseen.* Teoksessa Pulma & Turpeinen 1987, 144–149; Satka 1994, 273–280; Urponen 1994, 163–165, 180–181; Mervi Kaarninen, *Nuoren tasavallan nuorison ongelmat. Oliko Suomessa nuoriso-ongelma?* Teoksessa Sinikka Aapola & Mervi Kaarninen (toim.) *Nuoruuden vuosisata. Suomalaisen nuorison historiaa.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 909. SKS 2003, 218–220; Kaarninen 2008, 23–24, 33, 87–100, 166–168; Haikari 2009, 54–56; Koski 2011, 170–173; Tähtinen 2011, 189–190.

³⁹⁷ Pulma 1987, 149–154; Urponen 1994, 192–195.

³⁹⁸ Pylkkänen 2006, 1105. Myös Häggman 1994, 222; Räisänen 1995, 196–203; Forsberg 2004, 76–77, 79; Pylkkänen 2012, 13.

³⁹⁹ Helén 1995, 363, 366–367; Räisänen 1995; Melby & Pylkkänen & Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006, 52–53.

⁴⁰⁰ Pylkkänen 2006, 1109–1110.

⁴⁰¹ Gripenberg 1910, 164–167; Gripenberg & Hainari 1923, 870–873.

⁴⁰² Melby & Pylkkänen & Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006; Pylkkänen 2006, 1105, 1113–1114.

⁴⁰³ Forsberg 2004, 76–77, 79–80, 82–83, 87–88; Pylkkänen 2012, 13.

⁴⁰⁴ Pulma 1987, 153–160; Turpeinen 1987, 394–395; Satka 1994, 281–283; Urponen 1994, 192–196; Markku Mattila, *Kansamme parhaaksi. Rotuhygieniä Suomessa vuoden 1935 pakkosterilisoitilakiin asti.* Bibliotheca Historica 44. SHS 1999, 307–309, 312, 318, 324; Haikari 2009, 78–81, 83–84.

⁴⁰⁵ Pulma 1987, 216–218; Urponen 1994, 229–232, 255.

⁴⁰⁶ Löfqvist 1910, 639–641.

⁴⁰⁷ Tunkelo 1911; Tunkelo 1925.

⁴⁰⁸ Löfqvist 1910, 639; Ylppö 1921, 348; Turpeinen 1987, 393–394.

⁴⁰⁹ Lääkäri F. W. Westerlund oli osoittanut kouriintuntuvasti rintaruokinnan laiminlyönnin ja korkean imeväiskuolleisuuden välisen yhteyden 1891 ilmestyneissä valistuskirjoissaan. Hänen mukaansa pääsyy rintaruokinnan laiminlyöntiin oli liian varhainen työhön palaaminen. Turpeinen 1987, 388–391.

⁴¹⁰ Ylppö 1921, 344, 348–349, 352–353, 356–357, 362; Löfqvist 1910, 640–641.

⁴¹¹ Turpeinen 1987, 388; Markkola 1994, 211–212.

⁴¹² Hilikka Helsti, *Kotisyntytysten aikaan. Etnologinen tutkimus äitiyden ja äitiysvalistuksen konflikteista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 785. SKS 2000, 396–397.

⁴¹³ Kirkottaminen oli kirkollinen seremonia, jossa nainen otettiin synnytyksen jälkeen seurakunnan yhteyteen. Pohjimmiltaan kysymys oli siitä, että naisen ajateltiin olevan synnytyksen jälkeen saastainen eikä hänellä ollut tästä syystä asiaa kodin ulkopuolelle saati kirkon kaltaisiin pyhiin tiloihin ennen kuin puhdistusriitti eli kirkottaminen oli suoritettu. Kansanomaisten uskomusten mukaan raskaana oleva äiti ja kehittyvä lapsi olivat haavoittuvassa tilassa ja alttiina esimerkiksi pahojen henkien tai pahantahtoisten ihmisten aiheuttamille vahingoille. Lapsen osalta vaaraperiodi päättyi kasteeseen ja nimenantoon, äidin osalta kirkottamiseen. Vasta sen jälkeen äiti saattoi palata normaaliin elämään ja tehtäviinsä. Uno Harva, *Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria*. Varsinais-Suomen historia III:1. WSOY 1935, 67–68; Mikko Juva, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)*. Varsinais-Suomen historia VII: 3–4. Varsinais-Suomen historiantutkimusyhdistys 1955, 69, 112; Asko Vilku, *Tavan takaa. Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta*. Jyväskylän yliopisto 1989.

⁴¹⁴ Markkola 1989, 42–43, 47–49, 55–56; Urponen 1994, 122–123; Helsti 2000, 397–398.

⁴¹⁵ Maitopisaralaitokset tai -yhdistykset olivat vapaaehtoistyöllä ylläpidettyjä laitoksia, jotka jakoivat köyhille äideille valmiiksi sekoitettua ja puhdistettua ruokaa. Asiantuntijat vieroivat sen käyttöä äidinmaidon korvikkeena. Ylppö 1921, 344, 355–357. Myös Löfqvist 1910, 641, 643; Tunkelo 1911, 634–635; Tunkelo 1925, 917, 918–919, 923–924.

⁴¹⁶ Turpeinen 1987, 388–392.

⁴¹⁷ Löfqvist 1910, 641; Ylppö 1921, 357.

⁴¹⁸ Urponen 1994, 190–193; Tähtinen 2011, 191–192.

⁴¹⁹ Ylppö 1921, 345–346.

⁴²⁰ Turpeinen 1987, 394; Markkola 1994, 212.

⁴²¹ Urponen 1994, 190–192; Helsti 2000, 399–400; Antti Karisto & Pentti Takala & Ilkka Haapola, *Matkalla nykyaikaan. Elintason, elämäntavan ja sosiaalipolitiikan muutos Suomessa*. WSOY 1998, 278.

⁴²² Ylppö 1921, 352–353, 361.

⁴²³ Turpeinen 1987, 398–399; Helén 1995, 363–366; Karisto & Takala & Haapola 1998, 278–279, 281; Sirpa Wrede, Kenen neuvola? Kansanterveystyön ”naisten Huoneen” rakennuspuut. Teoksessa Ilpo Helén ja Mikko Jauho (toim.) *Kansalaisuus ja kansanterveys*. Gaudeamus 2003, 69–71, 78–79; Koski 2011, 175.

⁴²⁴ Aune Mäkinen-Ollinen, Lasten ja nuorten suojelu. Teoksessa OM 1960a, 462.

⁴²⁵ Ahonen 2000, 413; Haikari 2009, 114.

⁴²⁶ Satka 1994, 263–264; Räisänen 1995, 166–168; Pertti Haapala, *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920*. Painatuskeskus 1995, 49–50; Lahtinen 2006, 171–174.

⁴²⁷ Alapuro & Alestalo 1973; Ilpo Helén & Mikko Jauho, Terveyskansalaisuus ja elämän politiikka. Teoksessa Helén & Jauho (toim.) 2003, 18–20; Mikko Jauho, Michel Foucault ja terveyden tutkimus. Teoksessa Ulla Ashorn, Lea Henriksson, Juhani Lehto ja Paula Nieminen (toim.) *Yhteiskunta ja terveys. Klassisia teoreettisia näkökulmia*. Gaudeamus 2010, 168–169.

⁴²⁸ Ylppö 1921, 357–358, 361–36.

⁴²⁹ Turpeinen 1987, 395–396; Wrede 2003.

⁴³⁰ Satka 1994, 283–285; Wrede 2003, 62–63.

⁴³¹ Tunkelo 1925, 925–926.

⁴³² Pulma 1987, 87–95; Markkola 1994, 207–209, 213–218; Urponen 1994, 180–181, 184, 186–187; Satka 1994, 265–268, 273, 286–289; Helén 1995, 362–363; Kaarninen 2008, 87–100.

⁴³³ Urponen 1994, 183; Satka 1994, 268–271, 289–294; Kaarninen 2003.

⁴³⁴ Niin sanotut huoltolait astuivat voimaan vuonna 1937. Niihin kuuluivat laki valtakunnallisesta huoltolautakunnasta, lastensuojelulaki, irtolaislaki ja alkoholilaki. Samalla tehtiin muutoksia köyhäinhoitolakiin. Urponen 1994, 195–196.

⁴³⁵ Pulma 1987, 214–216; Turpeinen 1987, 400–401; Satka 1994, 299–308; Urponen 1994, 229–231, 240–241, 243–246; Karisto & Takala & Haapola 1998, 283–290; Wrede 2003, 77; Tähtinen 2011, 199.

⁴³⁶ Mäkinen-Ollinen 1960a, 465–466; Pulma 1987, 224–226.

⁴³⁷ Tunkelo 1911; Ylppö 1921, 344, 349–350.

⁴³⁸ Pulma 1987; Markkola 1994, 195–196, 198–200; Kari Koskela, Nuorisohuliganismi ja väkivalta Helsingissä 1900-luvun alussa. Teoksessa Aatsinki & Valenius (toim.) 2004, 93–95, 96–97, 107; Tähtinen 2011, 201–202.

⁴³⁹ Gust. Ad. Helsingius, *Yhteiskunnan lastenhoito ja suojelukasvatus. Käsikirja*. Helsinki 1907, 3–6; Markkola 1994, 195, 197–200; Kaarninen 2003, 217–218; 220–222; Koskela 2004, 91–94; Tarja Kakko, *Kurissa ja Herran nuhteessa. Luterilainen kasvatusihanne 1900-luvun vaihteen Suomessa*. Turun yliopiston julkaisuja C 236. Turun yliopisto 2005, 78–82; Tähtinen 2011 190–191, 201–202, 211–212.

-
- ⁴⁴⁰ Tunkelo 1911, 638; Löfqvist 1908, 639–640.
- ⁴⁴¹ Tähtinen 2011, 197–198, 210–212.
- ⁴⁴² Tunkelo 1925, 921–922.
- ⁴⁴³ Markkola 1994, 197–207; Helén 1995, 362–363; Tähtinen 2011, 215.
- ⁴⁴⁴ Vielä 1970-luvun alussa laitosten tulevaisuus vaikutti valoisalta ja niissä tehdyn terapiatyön mahdollisuuksiin uskottiin yleisesti. Pulma 1987, 223–224.
- ⁴⁴⁵ Mäkinen-Ollinen 1960, 462.
- ⁴⁴⁶ Pulma 1987, 224; Kerttu Tarjamo, Kansakunnan tulevaisuutta pelastamassa. Viranomaisten keskustelu rikollisuudesta 1940- ja 1950-luvun Suomessa. Teoksessa Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.) *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*. Historiallinen Arkisto 124. SKS 2006, 355–360; Petri Karonen, Johdanto – Kun tie rauhaan tuo omat ongelmansa. Teoksessa Karonen & Tarjamo (toim.) 2006; Mervi Kaarninen, Nuorisokulttuurin läpimurto. Teoksessa Kai Häggman (toim.), *Täältä tulee nuoriso 1950–79*. Helsinki: WSOY 2006, 12.
- ⁴⁴⁷ Vesa Puuronen, Pihasaakeista alakulttuureihin. Nuorten ryhmätoiminta Suomessa 1900-luvun jälkipuoliskolla. Teoksessa Aapola & Kaarninen (toim.) 2003, 374; Tarjamo 2006, 363–364.
- ⁴⁴⁸ Mäkinen-Ollinen 1960a, 471.
- ⁴⁴⁹ Esimerkiksi Tarjamo 2006, 364, 366–3667, 369–370, 374–375; Koski 2011.
- ⁴⁵⁰ Koskela 2004, 93; Tarjamo 2006, 345.
- ⁴⁵¹ Puuronen 2003, 373, 375, 382, 385, 389–390; Kaarninen 2006, 11–13, 23–24.
- ⁴⁵² Pulma 1987, 224.
- ⁴⁵³ Mäkinen-Ollinen 1960a, 466–468; Ahonen 2000, 413; Haikari 2009, 114.
- ⁴⁵⁴ Jatkossa käsittelyn ulkopuolelle rajataan hallinnon erityisalajat ja hallintoviranomaisille kuulunut julkinen toiminta kuten terveydenhoito, sosiaalitoimi, valtiontalous ja koulutoimi. Niitä käsitellään tässä kirjassa toisissa yhteyksissä omina instituutioinaan samoin kuin valtionhallintoa, valtiopäiviä, kansanedustuslaitosta sekä lainsäädäntöön liittyviä kysymyksiä. Emme myöskään esittele yksityiskohtaisesti hallinnon normatiivista puolta.
- ⁴⁵⁵ Artikkeleita, joiden otsikossa mainittiin hallitus, hallinto, hallitsijat tai virkamiehet, oli ensimmäisessä painoksessa neljä, toisessa painoksessa neljä ja kolmannessa painoksessa kolme. Hallitsijoista ja muista valtiomiehistä oli huomattavasti enemmän artikkeleita: ensimmäisessä painoksessa 24, toisessa 24 ja kolmannessa 9.
- ⁴⁵⁶ Ensimmäisessä painoksessa Ruotsin aika sai osakseen 29 artikkelia, mutta kolmannessa painoksessa tämän ajan historian vähennetty sivumäärä koottiin 12 artikkeliin, joista vain muutamassa käsiteltiin hallinnon teemoja. Hallintoa koskevissa erityisartikkeleissa keskityttiin ajankohtaiseen tilanteeseen historiallisen taustan jäädessä vähälle huomiolle tai kokonaan pois. Hakemistoista löytyy lisäksi joitakin hallintoon liittyviä termejä (kuten yksinvaltius), jotka viittasivat lyhyisiin ”päivämuistoihin”.
- ⁴⁵⁷ Kyösti Pekonen, *Suomalaisen hallitsemiskäsitteistön historiaa*. Helsingin yliopisto 2005, 157–159.
- ⁴⁵⁸ Kyösti Pekonen, Hallitseminen. Teoksessa Matti Hyvärinen et al. (toim.) 2003, 120.
- ⁴⁵⁹ Pekonen 2005, 48–49, 51.
- ⁴⁶⁰ Pekonen 2005, 169–170.
- ⁴⁶¹ Pekonen 2003, 133–134.
- ⁴⁶² Kustavi Grotenfelt, Hallinto. Teoksessa Oskari Autere et al. (toim.), *Yhteiskunnallinen käsikirja*. Kansanvalistusseura 1910, 50–51, 54.
- ⁴⁶³ Yrjö Wichmann et al. (toim.), *Tietosanakirja III*. Otava 1911, 38: hakusana ”Hallinto”.
- ⁴⁶⁴ Pekonen 2005, 169.
- ⁴⁶⁵ Pekonen 2005, 167–169. 1920-luvulla ilmestynyt Valtiotieteiden käsikirja perusti näkemyksensä Ståhlbergin määritelmille ja korosti hallinnon lainmukaisuuden vaatimusta (Hugo Rautapää, Hallinto-oikeudellinen lainkäyttö. Teoksessa Leo Harmaja et al. (toim.), *Valtiotieteiden käsikirja*. Tietosanakirja-osakeyhtiö 1921, 273–277).
- ⁴⁶⁶ Grotenfelt 1910, 50.
- ⁴⁶⁷ Robert Hermanson, Suomen perustuslait. Teoksessa OM 1908a, 388. Myös Petri Karosen ja Antti Rähän artikkeli tässä teoksessa.
- ⁴⁶⁸ Hannu Soikkanen, *Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta: Maalaiskuntien itsehallinnon historia*. Maalaiskuntien liitto 1966, 9.
- ⁴⁶⁹ Jutikkala 1958c, 91–100, 176–181, 281–287, 396–398; Soikkanen 1966, 9–63.
- ⁴⁷⁰ Esimerkiksi Eva Österberg, Bänder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur. *Scandia* 55 (1) 1989, 73–95; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*. Åbo Akademi